

В. В. Гудзь, О. В. Карвасовська,
О. М. Ситник

ДОВІДНИК ІСТОРИЧНИХ ТЕРМІНІВ

Харків
Видавництво «ЛІДЕР»
2019

УДК [93/94:001.4](035)
Г 93

Автори:
В. В. Гудзь, О. В. Карвасовська, О. М. Ситник

Рецензенти:

В.І. Ільницький – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

О.С. Гончарова – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди

В. В. Гудзь
Г 93

Довідник історичних термінів / В. В. Гудзь, О. В. Карвасовська, О. М. Ситник, . – Харків : Видавництво «Лідер», 2019. – 128 с.

ISBN 978-617-7476-32-9

Пропоноване видання базується на сучасному рівні історичних та суспільно-правових знань і досягнень як вітчизняної, так і світової історичної науки.

Словник історичних термінів призначений для студентів, аспірантів, учителів та учнів середніх шкіл – усіх, хто цікавиться історією як науковою і навчальною дисципліною.

УДК 34(03)

В. В. Гудзь, О. В. Карвасовська, О. М. Ситник
Видавництво «Лідер», 2019.

А

Автономія – самоуправління, право на самостійне вирішення внутрішніх питань частиною території держави, яка відрізняється національними, побутовими та географічними умовами.

Авторитет влади – одна з форм легітимного здійснення влади. Це якість, яку може мати або не мати суб'єкт влади

Авторитаризм – політичний режим, який характеризується значною концентрацією влади в руках однієї особи або групи, а також обмеженням та звуженням політичних прав і свобод громадян, їхніх об'єднань тощо.

Автохтони – перші мешканці країни чи їх нащадки (у протилежність народам, що прибули на дану територію). Грецька назва «автохтони» відповідає римській «аборигени».

Альтернатива – необхідність вибору між двома або кількома можливостями, які взаємно виключають одна одну.

Андрусівське перемир'я 1667 р. – московсько-польська угода, укладена в с. Андрусові біля Смоленська на 13,5 років про припинення московськопольської війни 1654-1667 рр. за рахунок поділу України навпіл – по Дніпру. Лівобережжя залишалося у складі Московії. Правобережжя (крім Києва), а також Білорусь переходили під владу Польщі. Київ мав залишатися в московських руках на 2 роки (ця умова не була виконана). Запорозька Січ залишалась під спільною владою обох держав. Тим самим було санкціоновано роз'єднання України.

Анклави – ізольовані етнічні осередки.

Анексія (лат. – приєднання) – насильницьке приєднання (загарбання) однією державою частини або всієї території іншої держави чи народності, насильницьке утримання народності в кордонах чужої держави.

Анклав – територія чи частина території однієї держави, з усіх боків оточена територією іншої держави (немає морського берега, наприклад, Республіка Сан-Марино, Лесото). Якщо анклав має морський берег, його називають напіванклавом.

Антанта (фр. – згода) – військово-політичний блок європейських держав (Великобританія, Франція, Російська імперія), який сформувався в 1904-1907 рр. Об'єднав у ході першої світової війни проти Німеччини та її союзників 25 держав, у тому числі Сполучені Штати Америки, Японію, Італію.

Анти (іран. – країні) – назва політичного об'єднання слов'янських племен, що займали територію між Дунаєм і Дніпром. Проіснувала держава антив від початку IV до початку VII ст. н.е. Археологічним еквівалентом антив вважається людність, яка створила Пеньківську археологічну культуру.

Антигітлерівська коаліція – військово-політичний союз держав і народів, які боролися в другій світовій війні проти блоку нацистської Німеччини, фашистської Італії, мілітаристської Японії (так званої «Осі») та їхніх сателітів. Створена у 1941 р. та складалася з Англії, Китаю, СРСР, США та Франції.

Антисемітизм – 1) одна з форм національної нетерпимості, яка виражається у ворожому ставленні до євреїв, обмеженні їхніх прав; 2) у новітні часи ідеологія та політичний рух, спрямовані на боротьбу з єврейством.

Антитерористична операція на сході України (АТО) – комплекс військових та спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур, спрямований на протидію діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань у війні на сході України.

Антифашистський рух – масовий демократичний рух народів світу проти фашизму.

Античні міста-держави Північного Причорномор'я – міста-держави, які були засновані давньогрецькими колоністами у VII-V ст. до н. е. Серед них виділяються Тіра (Білгород-Дністровський), Ольвія (біля Очакова), Херсонес (Севастополь), Пантікапей (Керч), що з 480 р. до н. е. став столицею Боспорського царства). Грецькі переселенці прагнули освоїти придатні для ведення сільського господарства землі і бути економічно і політично незалежними від грецької метрополії.

Антропогенез – 1) біологічна еволюція людини; 2) це процес еволюційного формування фізичного типу людини. Ранній антропогенез відбувався за межами Європи, і лише близько 1 млн. років тому архантропи розселяються в Європі, в тому числі й на землях сучасної України. У межах України відомо біля 30 стоянок пітекантропа, понад 200 – неандертальця і понад 1000 – кроманьйонця.

Антропологія (гр. анторопос – людина, логос – наука) – наука про походження та еволюцію людини, утворення людських рас.

Основні розділи антропології: морфологія людини, вчення про антропогенез, расознавство.

Антропологія історична – напрямок антропологічних досліджень, завданням якого є висвітлення історії давніх та сучасних народів на основі використання антропологічних джерел. Існує два напрямки: перший пов'язаний з дослідженнями проблем етногенезу через вивчення як антропологічних решток, так і морфологічних особливостей представників сучасних народів (етнічна антропологія); другий напрямок має на меті відтворити певні аспекти історичного минулого за даними антропології — демографічну ситуацію, середній вік населення, епідемії та хвороби, дієту та спосіб життя, зовнішній вигляд пересічних учасників історичних подій, а також реконструкцію зовнішнього вигляду видатних історичних постатей.

Аншлюс (нім. – приєднання) – рух за насильницьке приєднання Австрії до Німеччини. Почався після першої світової війни й завершився в 1938 р.

Аполітичність – негативне чи байдуже ставлення до політики, політичного життя.

Апологет (гр. – захищаю) – запальний прихильник якоїсь ідеї, наряду, вчення. прихильник і пропагандист ідеї, наряду, соціального устрою. Спочатку апологетами називали захисників християнського богослов'я і релігії.

Аргат – наймит, робітник. У Запорозькій Січі аргатами називали у XVIII ст. бідних козаків, які наймитували в Криму, Молдавії, Валахії. З аргатів вийшло багато ватажків гайдамацьких загонів, зокрема Максим Залізняк.

Ареопаг – вищий судовий орган у Стародавній Греції (в Афінах), який названо так за місцем засідання («Пагорб Ареса»).

Аристократія (з гр. – влада кращих, найбільш знатних) – 1) форма правління, за якою державна влада належить привілейованій знатній меншині (аристократичними республіками були Херсонес з I ст. н. е., Новгородська республіка тощо); 2) у переносному значенні – привілейована верхівка суспільства.

Артанія (Арсанія, Арта) – державне утворення в VIII–X ст. у східних слов'ян. Згадується арабськими та персидськими географами.

Археографія (гр. археос – давній, графо – пишу) – допоміжна історична наука, що виконує опис і публікацію старовинних

письмових документів, опрацьовує методи публікації та підготовки пам'яток письменництва до видання.

Археологія (гр. археос – давній, логос – слово, наука) – наука, яка на основі речових пам'яток вивчає розвиток людини, людського суспільства в доісторичний період.

Архімандрит – найвищий (до єпископа) чернечий сан у православній церкві.

Аси – боги в давніх скандинавів.

Асиміляція (лат. – уподібнення) – процес злиття одного народу з іншим. Супроводжується втратою одним із народів своєї мови, культури, релігії, звичаїв, національної самосвідомості.

Б

«Багатовекторна» політика – зовнішньополітична орієнтація певної держави водночас на декілька сильних сусідів.

Байдак – річкове плоскодонне однощоглове дерев'яне судно зі стерном. В XVI–XVIII ст. запорозькі козаки використовували байдак як військове судно. В XVII–XIX ст. на байдаках перевозили вантажі по Дніпру, Дону, Сіверському Дінцю.

Бандерівці – 1) члени ОУН(б), крила самостійників-державників, яких очолював С. Бандера; 2) українське націоналістичне підпілля під час і після другої світової війни; 3) назва українських націоналістів і тих, хто був у опозиції до радянської національної політики; 4) у радянській пропаганді – синонім бандитизму, українського націоналізму.

Бандура – класичний (діатонічний) та сучасний (діатонічний або хроматичний) український національний струнно-щипковий музичний інструмент з родини арф, гусель та псалтиріонів. Музикант, граючи на старосвітський чи сучасній бандурі, не притискує струн на грифі, а, подібно до арфи, щипком пальців (лівої руки тощо) у потрібний момент видобуває звук певної струни.

«Барбаросса» план (від прізвища німецького імператора і воєначальника Фрідріха I) – кодова назва загальної директиви Гітлера № 21 від 18 грудня 1940 р. про розгортання військових дій проти СРСР для всіх видів збройних сил Німеччини. Основною

стратегічною ідеєю плану було розчленування головних сил Радянської Армії та розгром по частинах. Група армій «Північ» мала завдати удару в напрямку Псков-Ленінград, група армій «Південь» – на Київ, Донбас, група армій «Центр» – на Мінськ, Смоленськ, Москву.

Барська конфедерація 1768 – 1772 р.р. – військово – політичний союз частини польських магнатів і шляхти для збереження своїх прав і привілеїв.

Баскак – монгольський воєначальник, представник хана Золотої Орди; проводив облік населення і збирав данину в підкореній країні.

Бахчисарайська мирна угода – договір, укладений між Московією, Туреччиною і Кримським ханством 13 січня 1681 р. в Бахчисараї (Крим) на 20 років. Лівобережжя, Запоріжжя і Київ визнавалися за Москвою, Південна Київщина, Брацлавщина, Поділля – за Стамбулом, а татари зберігали право кочувати в південних степах України. Москва зобов'язувалася щорічно сплачувати кримському хану данину («казну»). Б. у. змусила Польщу укласти з Московією «Вічний мир».

Берестейська (брестська) унія – злука католицької (Вселенської) церкви та православних єпископів України та Білорусі на умовах визначення католицької догматики, додержання візантійського обряду та юліанського календаря. Б. у. була укладена на соборі 8-9 жовтня 1596 р. у м. Бресті (Бересті) у церкві Св. Миколи. Після собору унію прийняли Ужгородська, Перемишльська, Львівська, Луцька єпархії.

Берестейський мирний договір – угода, яку уклала Українська Центральна Рада (УЦР) з країнами Четверного союзу 9 лютого 1918 р. За угодою Україна (УНР) вийшла із світової війни. УЦР зобов'язувалася постачати державам Четверного союзу продовольство в обмін на військову допомогу в боротьбі з більшовицькою Росією. Зрештою, в Україні був встановлений німецько-австрійський окупаційний режим, а Центральна Рада та її уряд замінила Українська Держава гетьмана П. Скоропадського.

Берестяні грамоти – давньоукраїнські (руські) тексти, розміщені на бересті (корі берези) шляхом видавлювання чи видряпування спеціальною паличкою – писалом. За змістом це короткі листи світського характеру, доручення, боргові зобов'язання, чолобитні, любовні послання, учнівські вправи тощо.

Билина (старина, давнина) – давньоруська народна речитативно-мелодійна епічна пісня соціально-побутового змісту, героїко-патріотичного характеру. Билинні тексти поділяють на два типи: 1) військові, власне героїчні (билини про Іллю Муромця, Добриню Нікітича, Альошу Поповича); 2) соціально-побутові, з героїчною складовою («Вольга і Микула», «Дюк Степанович», билини про Садка). Билини діляться на два цикли – київський та новгородський.

Біблія (гр. – книга) – священна книга християнства та іудаїзму (Старий Завіт). Має дві частини – Старий Завіт (50 книг) і Новий Завіт (27 книг). Складалася протягом I тис. до н. е. та II–III ст. н. е. шляхом відбор, редагування та канонізації текстів.

Бікамералізм (двопалатність) – структура загальнонаціональних представницьких органів, за якої парламент складається з двох палат, які мають різну компетенцію.

Білі хорвати – назва частини слов'янського племені хорватів, що входили до Славинського проукраїнського об'єднання і первинно займало територію Прикарпаття й Верхнього Подністров'я. У VII ст. внаслідок аварської навали б. х. переселилися з прикарпатських областей на Балкани, зайнявши землі між Дунаєм і Адріатикою.

Біловезька угода 1991 р. – документ, підписаний 7-8 грудня 1991 р. Президентом України Л. Кравчуком, Президентом Росії Б. Єльциним та Головою Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шушкевичем у Біловезькій Пущі. Б. у. оголошувала розпуск СРСР та створення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

Білоцерківська угода 1651 р. – договір, підписаний між польсько-шляхетським урядом і Б. Хмельницьким 28 жовтня 1651 р. в м. Білій Церкві після Берестейської битви. За Б. у. козацькою територією визнавалося тільки Київське воєводство, а в інших – відновлювалася польсько-шляхетська влада. Гетьман позбавлявся права дипломатичних зносин з іншими державами і зобов'язувався розірвати союз з Кримом. Козацький реєстр скорочувався з 40 тис. до 20 тис. У зв'язку з нападом Польщі у травні 1652 р. на Україну Б. Хмельницький розірвав Б. у.

Більшовизм – політична течія російського походження, що утворилася на II з'їзді РСДРП (1903 р.) у Лондоні внаслідок розколу на більшовиків на чолі з Леніним та меншовиків. Головним програмним завданням більшовиків стала марксистська ідея повалення самодержавства та буржуазії, встановлення диктатури

пролетаріату й побудова соціалізму. Характеризувався особливим тоталітарним характером і геноцидною політикою по відношенню до українців.

Біпатрид (тобто «громадянин двічі») – особи, що мають два або й більше громадянств. В Україні існує єдине громадянство (подвійне громадянство допускається лише в окремих випадках).

Біполяризація світу – зміна політики співробітництва учасників антигітлерівської коаліції протиборством наддержав США і СРСР, що призвело до «холодної війни», гонки озброєнь, створення військово-політичних блоків, посилення розбіжностей в ідеології, внутрішній та зовнішній політиці держав і, як результат, поділ світу на комуністичний і капіталістичний табори.

«Бліцкриг» (нім. – блискавична війна) – створена на початку ХХ століття теорія ведення швидкоплинної війни, відповідно до якої перемога досягається в строки, що обчислюються днями або місяцями, перш ніж противник зуміє розгорнути свої основні військові сили. Лягла в основу плану «Барбаросса». Серед завдань німецького Б. було нанесення головного удару в напрямку Києва і своєчасне захоплення Донецького басейну. Війна повинна була закінчитися впродовж 2-2,5 місяців оточенням і знищенням Червоної Армії. Різновид б. – «Глибока операція» – теорія ведення швидкоплинної війни, розроблена радянськими військовими теоретиками в 1930-х роках.

Бойківщина – історико-етнографічний регіон на заході України, який охоплює гірські райони сучасної Львівської і Івано-Франківської областей між верхів'ями річок Сяну і Лімниці та Закарпатської області між річками Уж і Торець, а саме південно-західну частину Рожнятівського, майже весь Долинський район Івано-Франківської області, Сколівський, Турківський, південну частину Стрийського, Дрогобицького, Самбірського, більшу частину Старосамбірського районів Львівської області, північну частину Міжгірського, Велико-бerezнянського і Воловецького районів Закарпатської області. Сьогодні частина етнографічної Бойківщини входить до складу Польщі, Словаччини.

Боспорська держава – антична держава еллінів у Причорномор'ї на Керченському і Таманському півостровах (IV ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Являла собою поєднання спадкової монархії з полісними органами самоуправління у великих містах. Найвищого розвитку досягла в IV ст. до н. е. Столиця – Пантікапей (Керч).

Бояри (старослов'ян. – «бой» (воїн) або «болій» (великий) або від тюрк. «бояр» (вельможа, багатий муж) – верхівка знаті в Давній Русі і в Московській державі до середини XVII ст. У Молдові, а також на українських землях, що знаходилися в її складі (Буковина) боярами називали великих землевласників. На Русі бояри поділялися на дві великі групи: земські бояри (старці, градські) – потомки родоплемінної знаті, що становили верхівку тогочасного суспільства; княжі бояри – представники верхівки княжої дружини (на відміну від гриді) та урядники його двору.

Боярська рада – дорадчий орган часів Русі, який впливав на політичні рішення князя. До його складу входили старші дружинники, міська еліта та представники вищого духовенства. У разі відсутності або смерті князя рада ставала основним органом влади, у компетенції якої були не тільки питання внутрішньої та зовнішньої політики, а й обрання та встановлення влади наступного князя. Проте Б. р. не була юридично оформлена і не стала повноцінним державним інститутом з чітко визначеними функціями.

Братства – релігійно-національні товариства, що створювалися при церковних парафіях у містах України та Білорусії в кінці XVI–XVII ст. Відігравали важливу роль у розвитку української культури, освіти, книгодрукування, бібліотечної справи та медицини. Активно виступали за визволення українського народу від соціального, національного та релігійного гніту.

«Братство тарасівців» – підпільна політична організація, створена харківськими студентами під керівництвом І. Липи влітку 1891 р. Назване на честь Т. Шевченка. «Б. т.» ставило за мету ліквідацію самодержавства та національне відродження України. Філії «Б. т.» виникли в Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові. У 1893 р. організація була розгромлена царизмом, учасники заарештовані.

Брифінг – один із різновидів зустрічі працівників преси з офіційними державними та політичними діячами, суть якого – у короткому інформуванні журналістів з певної визначеної теми без подальшого її обговорення чи коментування.

Булава – 1) старовинна зброя у формі палиці, посіченої кільцями, з голівкою у вигляді кулі, яблука, груші, восьмигранника на кінці; 2) козацька клейнода – символ найвищої влади гетьманів, козацьких отаманів в Україні у XVII–XVIII ст. Оздоблювалася гербом, прізвиськом чи вензелем власника. Мала вигляд палиці з горіхового

дерева зі срібною (визолоченою) кулею на кінці; 3) символ влади турецьких пашів.

Бунчужний – член генеральної старшини на Гетьманщині XVII–XVIII ст., відповідав за збереження символу гетьманської влади – бунчука, а під час війни керував загоном козацького війська, за дорученням гетьмана бунчужний іноді виконував дипломатичні і судові справи.

Бунчук – символ гетьманської влади, військова регалія в козацькому війську. Мав вигляд палиці, зверху якої кріпилася маковиця (кулька), від якої донизу звисали довгі пасма кінського волосся. Походить бунчук з Туреччини; 2) прикраса та шумовий інструмент у військових оркестрах, що допомагає відбивати крок у строю.

Бунчуковий товариш (бунчужний) – в українському козацькому війську в XVII–XVIII ст. – помічник генерального бунчужного. Бунчужний товариш у військових походах виконував обов'язки ад'ютанта при гетьмані, а на урочистих церемоніях носив за ним малий бунчук. Посаду бунчужного товариша було скасовано у 1764р.

Бунчукові товариші – частина козацької старшини в Гетьманщині кінця XVII–XVIII ст., яка належала до соціальної еліти суспільства, однак не займала військово-адміністративних посад. Знаходилися під заступництвом гетьмана (під гетьманськими клейнодами – бунчуком) і за ранговою субординацією були першими після полковників. Більшість із них була великими землевласниками, які на кінець XVIII ст. стали поміщиками.

Буржуазія – частина суспільства, верства, головним заняттям якої є підприємницька діяльність.

Бург (пізньюлат. бугдиз, нім. Вигг) – особливий тип фортифікаційних споруд, поширений в пізній античності та середньовіччі. Характерною рисою Б. було органічне поєднання власне фортифікаційної та житлової функцій. Протягом тривалого періоду існування видозмінювалися конструкції та планувальні схеми Б., а також їх основне призначення. Початково зведення Б. було частиною заходів римлян щодо зміцнення кордонів Імперії, створення т.з. лімесів (ліній прикордонних укріплень), що з'явилися у I ст. н. е. Основною функцією Б. було спостереження за переміщеннями супротивника та своєчасне сповіщення про небезпеку. Б. являли собою окремі сторожові вежі, що

розташовувалися вздовж лінії кордону між сусідніми фортецями на відстані візуального контакту одна від одної.

Бурса (лат. – мішок) – гуртожиток для бідних студентів (бурсаків) при середньовічних університетах. В Україні виникли при братських школах.

Бучацький мирний договір – угода, укладена між Польщею і Туреччиною в жовтні 1672 р. у м. Бучачі. За угодою Туреччині дісталися Подільське воєводство (Брацлавщина і Південна Київщина опинилася під владою П. Дорошенка – союзника Туреччини), Волинь, Північна Київщина й Галичина залишалися у складі Польщі. Б. д. не був ратифікований польським сеймом у квітні 1673 р.

В

Вакханалія (від імені Вакха – римського бога плодючості й виноробства) – бенкетування, розгул, невтримна сваволя.

Валуєвський циркуляр – таємне розпорядження, видане 20 липня 1863 р. міністром внутрішніх справ Росії П. Валуєвим, згідно з яким заборонялося друкувати науково-популярну і релігійну літературу (за винятком наукових і художніх творів) українською мовою. В. ц. автоматично втратив чинність у 1905 р. внаслідок прийняття нового закону про друк.

Вандалізм (від назви племені – «вандали») – дике руйнування культурних і матеріальних цінностей.

ВАПЛІТЕ – письменницьке угруповання, яке орієнтувалося на високий професіоналізм, творче новаторство, ідеологічну розкутість. До складу ВАПЛІТЕ входили М. Хвильовий, П. Тичина, В. Сосюра, Ю. Яновський та ін.

Варвари (гр. «барбара» – іноземці) – назва, яку стародавні греки (а з тим і римляни) давали племенам, що жили поза межами їх держав і відрізнялися звичаями й культурою.

Васал (фр., лат. – слуга) – 1) феодал у середньовічній Західній Європі, який одержував земельне володіння (феод) від могутнішого феодала – сеньйора й був залежним від нього; 2) переносно – підлегла, залежна особа або держава.

Васальна залежність (васалітет) – система відносин особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших (сеньйорів), що отримала найбільше розповсюдження у середньовічній Європі. Васал, який отримував від сеньйора земельну ділянку, повинен був служити у військовому підрозділі свого сеньйора. Васал, який мав земельний наділ, інколи мав власних васалів.

Вексилологія – прапорознавство, допоміжна історична дисципліна, що вивчає прапори.

Велика козацька рада України – найвищий орган козацького самоврядування в Україні.

Велика Скіфія – назва політичного утворення, що існувало упродовж VII–III ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї. За свідченнями Геродота, В. С. простягалася від гирла Дунаю до Дону та на таку ж відстань від узбережжя Чорного моря на північ. За формою правління була монархією. Провідну роль відігравали царські скіфи, яким усі інші племена сплачували данину. В. С. досягла розквіту під час правління царя Атея (IV ст. до н. е.): держава стала централізованою, розпочалося карбування власної монети. Загибель В. С. пов'язана з низкою чинників: невдала війна з Македонією, погіршення кліматичних умов, усихання степів тощо.

Велике Князівство Литовське – скорочена назва держави, яка оформилася в 40-х рр. XIII ст. В. к. Л. значно розширило свою територію завдяки інкорпорації практично всіх білоруських і українських земель. Унаслідок підписання Люблінської унії 1569 р. утворило разом із Польщею федеративну державу – Річ Посполиту.

«Велике переселення народів» – гігантські етнічні міграції, які відбулися в Європі включно з українськими землями, у III–VII ст.

Великий князь – 1) титул князя, який очолював феодальну ієрархію удільних князів у Київській Русі. З X ст. цей титул мали київські князі. Поступово влада київського В. к. звужувалася. Після утворення Московської централізованої держави титул В. к. мали тільки московські князі; 2) у XIV–XVI ст. титул володарів Великого князівства Литовського. Після підписання Люблінської унії увійшов до польського королівського титулу; 3) з 1797 по 1917 рр. титул В. к. належав окремим членам російської імператорської родини.

«Великий перелом» – період розвитку СРСР після нової економічної політики до початку курсу на індустріалізацію і колективізацію. Вперше термін запроваджений на пленумі ЦК ВКП(б) 10-17 листопада 1929 р. Період закінчився завершенням 1-ї п'ятирічки і зламом селянського опору колективізації і розкуркуленню сталінським «нищівним ударом» – штучним голодом в СРСР 1932-33 рр.

Венеди – найдавніше слов'янське об'єднання. Вперше згадується у I ст. На той час в. займали територію між Прип'яттю на півночі, Віслою на заході та середньою Наддністрянщиною на півдні. Протягом кінця I-II ст. освоїли середньодністровські землі. У III–IV ст. створили військово-політичне об'єднання, яке переросло у проукраїнський дулібський племінний союз.

Вертеп – вид мандрівного лялькового театру, що ставив п'єски, пов'язані із біблійним різдвяним сюжетом. («Вертеп» з грец. – печера, в якій народився Ісус).

Верховний отаман – верховний отаман Українського козацтва обирається представниками козацьких округів на Великій козацькій раді України із числа керівників козацьких організацій.

Вибори – спосіб формування органів влади, тобто обрання громадянами осіб, котрі ухвалюють головні рішення у сфері законодавчої, виконавчої та судової гілок влади; процес, унаслідок якого певна сукупність людей через голосування формує склад державного органу чи органу місцевого самоврядування.

Виборні козаки – група українського козацтва, яка у XVIII ст. користувалася козацькими привілеями. Створена на підставі наказу 1735 р., за яким до козацьких компутів (списків) було внесено лише заможну верхівку (30 тисяч лівобережних і слободських козаків), а переважну більшість козаків перетворено на під помічників. Указ закріпив майновий поділ українського козацтва. Слобідських

виборних козаків 1765 р. було позбавлено козацьких привілеїв і перетворено на військових обивателів. Лівобережні виборні козаки втратили козацькі привілеї після офіційного запровадження кріпащини 1783 р. на Лівобережній Україні.

Виборча система – сукупність правових норм і принципів, що визначає порядок організації й проведення виборів, спосіб розподілу мандатів між кандидатами залежно від результатів голосування, а також способи підрахунку підсумків виборів.

Виборчі цензи – сукупність умов, відповідність яким є підставою для допуску громадян до участі у виборах.

Визвольна війна українського народу (1648-1657 рр.) – масовий збройний опір народу, викликаний загрозою втрати етнічної самобутності, політичною колонізацією Речі Посполитої, дискримінацією, соціальним гнітом, окатоличенням та ополяченням. Початком В. в. стало захоплення козаками Запорозької Січі у лютому 1648 р. та проголошення Б. Хмельницького гетьманом. Основною рушійною було козацтво, до якого приєдналися селяни, міщани, частина дрібної української шляхти та православне духовенство. Основними завданнями В. в. були: знищення польського панування і розбудова соборної української держави; ліквідація фільварково-панщинного устрою, кріпацтва і закріплення козацького типу господарства на засадах приватної власності на землю. Ці завдання частково досягнуті з утворенням Козацької держави – Гетьманщини за Зборівською угодою 18.08.1649 р.

Виконавча влада – підзаконна гілка державної влади, що має універсальний, предметний і організуючий характер і спрямована на забезпечення виконання законів і інших актів законодавчої влади.

Виписні козаки – випищики-козаки, виключені з козацьких реєстрів (списків) польсько-шляхетським урядом у 1617, 1619, 1625, 1630 та інших роках. Виписні козаки брали активну участь у козацьких повстаннях першої половини XVII ст. проти гніту польської шляхти.

Вира – найвища грошова кара за вбивство вільної людини, яку платив вбивця князеві, якщо йому вдалося уникнути кривавої помсти.

Вівтар – 1) жертовник, місце для жертвоприношень; 2) головне місце в християнському храмі, розташоване в його східній частині й відокремлене вівтарною перегородкою.

«Відлига» – термін, запроваджений радянським письменником і громадським діячем І. Еренбургом, який характеризує час керівництва КПРС та СРСР М. С. Хрущовим, коли відбувалось потепління політичного і суспільного життя, посилено контроль за діяльністю суду, прокуратури, органів державної безпеки, почато реабілітацію репресованих, усунуто деякі викривлення національної політики, зроблені перші в СРСР спроби реформувати радянське суспільство. Часи були позначені поживанням творчого життя в Україні: пробуджувалась наука, література, мистецтво.

Відродження, Ренесанс (фр. Renaissance, італ. Rinascimento) – епоха в історії культури країн Західної й Центральної Європи, а також деяких країн Східної Європи (в Італії – XIV–XVI ст., в інших країнах – кінець XV–XVI ст.). Розрізняють Раннє Відродження (XV ст.), Високе Відродження (кінець XV – перша чверть XVI ст.), Пізнє Відродження (друга – третя чверть XVI ст.).

Візантійська імперія (Візантія, Ромейська імперія) – назва держави, яка виникла внаслідок розпаду Римської імперії на Східну і Західну. До складу В. і. входили Балканський півострів, мала Азія, північно-східна частина Африки. В. і. мала величезний вплив на культурний розвиток слов'ян, дала поштовх до християнізації українських земель.

Війна – соціальне явище, що є однією з форм розв'язання суспільно-політичних, економічних, ідеологічних, а також національних, релігійних, територіальних та інших протиріч між державами, народами, націями, окремими соціальними групами засобами збройного насильства.

Військо запорізьке – 1) у XVI ст. офіційна назва козацького війська; 2) офіційна назва козацької держави, яка утворилася на визволених землях після Зборівської угоди 1649 р.

Військовий довбиш – особа на Січі, яка ударами в литаври збирала козаків на раду. Він також подавав сигнал про те, що кошовий отаман став під корогвою, а військова старшина під бунчук і що січову раду можна починати. Допмагаючи військовому осавулу, довбиш супроводжував важливих злочинців до Січі. Проводив інспекцію стану збору та виходу козаків з

зимівників. Направлявся в паланки для з'ясування причин затримки виплати податків. Довбиш особисто мав бути присутнім при виконанні вироків. Символами його обов'язків були литаври.

Військовий обозний – особа, яка відповідала за артилерійську і фортифікаційну справу на Січі. Під час походу в.о. або наказний обозний керували побудовою табору з возів, а також штурмом укріплень ворога. Займався обліком та комплектуванням війська, разом з військовим осавулом підтримував дисципліну та порядок на Січі.

Військовий осавул – в його обов'язки входила організація і ведення прикордонної служби запорізьких земель, охорона зимівників та шляхів на Січ по Дніпру і на суші. Він проводив слідство та виконання судових вироків. Разом з обозним підтримував дисципліну й порядок у війську, в фортеці Січі та похідних таборах. Займався розподілом платні та провіанту.

Військовий писар – виборна службова особа, що відала всією канцелярією Запорізької Січі у XVI–XVIII ст. Розсилав накази по куренях, вів рахунки прибутків і витрат, здійснював дипломатичне листування. Посаду військового писаря займали високоосвічені люди, обізнані на іноземних мовах і латині. Завдяки письменності й різнобічним знанням вони користувалися великою повагою у козаків.

Військовий суддя – служб, особа, яка відала суд. справами у Запорізькій Січі в XVI–XVIII ст. Розглядав крим. і цив. справи, вів слідство і виносив вирок. У своїх рішеннях В. с. керувався нормами козацького звичаєвого права. Смертні вирoki судді затверджувала військова рада, всі інші – кошовий отаман. В. с. обирався військовою радою на один рік. Як один з найближчих помічників кошового отамана нерідко призначався наказним отаманом.

Військовий товариш – почесний титул, який у XVII–XVIII ст. присвоював гетьман України представникам козацької верхівки за воєнні заслуги. Ранг «військовий товариш» дорівнював сотникові. В. т. йшли за бунчужовими товаришами, були першими серед полкової старшини. У походах командували сотнями, виконували господарські обов'язки.

Військові поселення – особлива організація військ у кріпосній Росії, за якої солдати поєднували військову службу з веденням сільського господарства. Такі поселення організовувалися ще у XVII ст. на південних і східних рубежах Московської держави для

захисту її кордонів від кочовиків. У XVIII ст., за Петра I, з цією ж метою подібні поселення були засновані в Україні. Перше військові поселення такого типу в Україні виникло у квітні 1817 у Слобідській (пізніше Харківській) губернії

Війт – особа, яка очолювала місцеве управління або самоврядування в містах і селах України у XV–XVIII ст. Посада проіснувала в селах до кінця XVIII ст., а в містах – до скасування Магдебурзького права на початку XIX ст.

Віленське перемир'я – угода між Московією та Польщею 1656 р., яка передбачала спільні воєнні дії проти Швеції та Бранденбургу, а також обрання московського царя на королівський трон після смерті Яна Казимира. В. п. засвідчувало невдачу російської дипломатії та зміцнення позицій Речі Посполитої. Уповноважені Б. Хмельницького на переговори не були допущені, що призвело до погіршення відносин Москви з Чигирином.

Вірчі грамоти – документ, за допомогою якого здійснюється акредитація дипломатичного представника. Назва походить від слова «вірити», оскільки основний сенс грамоти – прохання до глави приймаючої держави «вірити всьому тому, що буде говорити» глава дипломатичного представництва.

«Вісла» акція – комплекс заходів польського комуністичного уряду з примусової депортації українців зі своїх етнічних земель – Лемківщини, Холмщини, Підляшшя, Надсяння, які увійшли до складу Польщі за Потсдамською угодою. Офіційним мотивом акції була допомога українців загонам УПА. Активно підтримували акцію СРСР та Чехословаччина.

Віче – 1) народні збори в Давній Русі, на яких обговорювалися і вирішувалися важливі громадські справи; 2) народні збори в західноукраїнських землях у кінці XIX – на початку XX ст.

«Вічний мир» – договір між Московією й Річчю Посполитою 1686 р., який підтверджував умови Андрусівського перемир'я 1667 р. та фіксував вступ Московської держави до антитурецької «Священної ліги». «В. м.» став актом остаточного міжнародно-правового поділу Гетьманщини на дві частини: Правобережжя залишалося під владою польського короля, а Лівобережжя та Запорізька Січ – московського царя. Проти «В. м.» рішуче виступив гетьман І. Самойлович, який добивався об'єднання Правобережжя з Лівобережжям.

Внутрішні функції держави – державні функції, що здійснюються в межах даної держави і в яких виявляється її внутрішня політика.

Воєвода – 1) воєначальник, командувач. У соціальній ієрархії Київської Русі стояв нижче князя і вище бояр; 2) обіймав адміністративну і військову владу у воєводствах, був членом королівського Сенату в Польщі і головував на місцевих сеймиках, хоча нерідко його влада обмежувалася місцевою шляхтою.

Воєводство – назва адміністративно-територіальної одиниці в Україні у XV–XVIII ст. Запозичена з Польщі. Із включення Правобережжя та Волині до складу Росії в. були замінені намісництвами та губерніями.

Воєнно-політичний союз Радянських республік – союз радянських соціалістичних республік, який оформився упродовж травня-червня 1919 р. для спільної боротьби проти інтервенції Антанти. До його складу входили Росія, Україна, Литва, Латвія, Білорусь, Крим.

Возний – судовий урядовець у Польщі, Литовському князівстві і в Україні (до XIX ст.). В Україні в. був при Генеральному суді (генеральний возний), полкових, сотенних та інших судах.

Волиняни – назва східнослов'янського союзу племен, який мешкав на території Волині у басейні Західного Бугу. Наприкінці X ст. на території, де мешкали в., було утворене Володимиро-Волинське князівство.

Волочна поміра – обмір та перерозподіл землі у великокнязівських та приватних маєтках Великого князівства Литовського, проведені за «Уставою на волоки» 1557 р. В. п. передбачала підвищення продуктивності фільваркових та селянських господарств з метою збільшення виробництва.

Вольовий (чинний) націоналізм – ідеологія націоналізму, створена одним із провідних теоретиків українського націоналізму – Д. Донцовим. Крізь усі його праці послідовно проведена ідея самостійної, незалежної української держави. У філософському плані Д. Донцов сповідував позицію волюнтаризму, схилившись до думки, що в самій нації вирішальна роль належить еліті, завдання якої полягає в тому, аби своїми фанатизмом і силою волі змусити народ стати рішучим та незламним. Донцов накреслив як наступну вимогу вольового націоналізму – романтизм та догматизм у сприйнятті пропонованої ідеології.

Вотчина – 1) пануюча феодальна власність на Русі в XI-XV ст., що передавалася у спадок; 2) комплекс феодальної земельної власності (землі, будівлі, реманент) та пов'язаних з нею прав на феодально залежних селян. У XVI–XVIII ст. у Польщі та Україні переважала саме вотчина, котра отримала назву фільварок.

Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) – найвищий законодавчий, розпорядчий, виконавчий і контролюючий орган державної влади УРСР у період між Всеукраїнськими з'їздами Рад. Діяв упродовж 1917-1938 рр. Протягом 1919-1935 рр. ВУЦВК очолював Г. Петровський.

Всеукраїнські козацькі організації – козацькі організації, діяльність яких поширюється на територію всієї України і які мають легалізовані місцеві осередки не менше ніж в половині обласних адміністративно-територіальних одиниць.

Г

Гайдамаччина (тур. «гайдамака» – бунтівна людина) – стихійні народні заворушення на Правобережній Україні. Назва «гайдамака» вперше зустрічається в 1712 р.

Гаківниця – довга важка рушниця, якою були озброєні запорозькі козаки у XVI–XVII ст. Під час пострілу прикріплювалася до землі гаком; уражала ціль на відстані до 300 кроків.

Галера – дерев'яне гребне судно, було на озброєнні європейських та азійських країн головним чином в середні віки (XVI–XVIII ст.). Мало 25 пар весел від 16 до, 2 щогли. Вміщувало близько 200 чоловік, швидкість до 13 км/год.

Ганза (група покупців) – торговий союз міст Балтійського і Північного морів на чолі з Любеком у XII–XVI ст. Офіційно оформлений у 1556 р., формально існував до 1669 р. Назва з'явилась у 1267 р. в англійській королівській грамоті.

Гарант – (фр. поручитель) – поручитель, держава, заклад чи особа, що дають щодо чогось гарантію.

Гармаш – в українському козацькому війську спеціально підготовлений козак, які опанував артилерійську справу.

Генезис – походження, виникнення: в широкому сенсі момент зародження і подальший процес розвитку, що призвів до певного стану, виду, явищу.

Генеалогія – допоміжна історична дисципліна, що досліджує походження родів, окремих осіб, їхні родинні та інші зв'язки.

Генеральна Асамблея ООН – один з головних органів ООН, що складається з усіх держав-членів ООН, який визначає її політику.

Генеральна військова канцелярія – уряд Гетьманщини. До складу Г. в. к. входили старшини, яких обирали на козацькій раді. За посередництвом Г. в. к. гетьман здійснював свою військову і цивільну владу.

Генеральна військова рада – орган центрального державного управління в Україні протягом 1648–1750 рр., збори козацького війська, на яких обирали гетьмана або розв'язували важливі політичні, військові, фінансові, а також судові справи.

Генеральна канцелярія Українського козацтва – генеральна канцелярія Українського козацтва – вищий організаційно-координаційний центр козацьких організацій України.

Генеральна старшина – вища державна адміністрація в Гетьманщині в XVII–XVIII ст.). ст. Г.с. становила найближче оточення гетьмана. До складу г.с. входили генеральні обозний, суддя, писар, підскарбій, хорунжий, бунчужний, а також два генеральних осавули. Г.с. брала участь у Генеральній військовій раді, вирішувала найважливіші політичні, адміністративні та військові питання, проводила дипломатичні переговори, відала фінансами і судовими установами, очолювала збройні сили Гетьманщини.

Генеральний секретаріат Української Центральної Ради – назва українського уряду, створеного за рішенням Малої Ради від 15 червня 1917 р. Проіснував до 9 (22) січня 1918 р. Перший очільник – В. Винниченко, згодом був перейменований на Раду Народних Міністрів УНР.

Геноцид (лат. та гр. – рід убиваю) – діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь – якої національної, етнічної, родової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на її повне чи часткове фізичне знищення.

Геополітика – політична доктрина, яка надає переважного значення в обґрунтуванні політики держав географічному фактору.

Геральдика – гербознавство, допоміжна історична дисципліна, що вивчає герби.

Герб – знак держави, міста чи роду.

Герменевтика – напрямок гуманітарної науки, який займається

Герць – ратоборство, окремі сутички і поєдинки українських козаків з ворогом перед боєм.

Гетто – частина міста для примусового поселення груп людей певної раси, нації, релігії. Назва походить від італійського слова, що означає «гарматний завод». Біля нього знаходився єврейський квартал у Венеції.

Гетьман – (нім. – начальник, з тур. – батько народу) – в Україні в XVI-XVIII ст. – воєначальник козацького війська. З 1648 р. г. Б. Хмельницький став на чолі державної організації. Г. був головнокомандувачем, очолював адміністрацію, відав фінансами, мав законодавчу, а з XVII ст. і найвищу судову владу. У XVIII ст. новообраний г. затверджувався в Петербурзі й укладав з Росією договір (статті). Посада гетьмана на Лівобережній Україні існувала до 1764 р. (з перервами у 1722-1727 та 1734-1750 рр.). З 1663 до 1681 р. посада г. існувала також на Правобережній Україні (П. Тетеря, П. Дорошенко, Ю. Хмельницький, М. Ханенко), 1710-1742 рр. г. України в еміграції був П. Орлик. Упродовж квітня – грудня 1918 р. на чолі Української Держави стояв Павло Скоропадський, який мав титул гетьмана.

Гетьманат – напівофіційна назва Української держави за часів гетьмана П. Скоропадського (1918 р.). Г. замінив собою УНР Центральної Ради. П. Скоропадський установив одноосібну (авторитарну), сконцентрувавши в своїх руках законодавчу, виконавчу гілки влади. В економічному устрої гетьман стояв на позиціях відновлення приватної власності на землю, заводи, фабрики, природні багатства й посилення влади капіталу. Г. був замінений владою Директорії.

Гетьманщина – напівофіційна назва Лівобережної України, що на правах автономії входила до складу Московського царства. На чолі її стояв гетьман.

Гільдія – економічне, політичне чи релігійне об'єднання населення, створюване для захисту інтересів або цехових привілеїв учасників.

Гімн – (грец. – урочиста пісня) – святкова пісня, прийнята як символ державної єдності.

Глава держави – державний орган, вища посадова особа, що представляє державу всередині та за межами її кордонів, є символом державності народу (монарх, президент).

Глобалізація – перетворення певного явища на світове, планетарне, те, яке стосується усієї земної кулі; це процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації, основними наслідками якого є розподіл праці, міграція в масштабах усієї планети капіталу, людських та виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних та технічних процесів, а також зближення культур різних країн; це об'єктивний процес, який носить системний характер, тобто охоплює всі сфери життя суспільства.

Головна руська рада – орган громадського самоуправління українців, утворений 2 травня 1848 р. у Львові на хвилі піднесення революційного руху у Східній Галичині. Виступала за розподіл Галичини на Східну (українську) і Західну (польську) з приєднанням до Східної Північної Буковини та Закарпаття. До складу Г. Р. Р. входило 30 постійних членів української інтелігенції і уніатського духовенства, друкували власну газету «Зоря Галицька», займалися впровадженням української мови в освіту і діловодство, у 1851 р. примусово саморозпустилася.

Головна українська рада – політична організація, заснована 1 червня 1914 р. у Львові представниками трьох галицьких партій: національно-демократичної, радикальної і соціал-демократичної. Проіснувала до 1915 р. Лідером був К. Левицький.

Головщина – термін давньоруського права; 1) вбивство; 2) певна сума грошей, що сплачував вбивця на користь родичів убитого.

Готи – одне з найбільш відомих в історії Європи часів пізньої Римської імперії східногерманське племінне об'єднання. На території України готи проживали від кінця II до рубежу IV–V ст., створивши державу Германаріха. Кінець гегемонії *готи* у східній Європі наприкінці IV ст. поклали гуни.

Готика – художній стиль середньовічного мистецтва в країнах Західної і Центральної Європи VII–XV ст. головна архітектурна форма – собор, спрямований ввись, із великими вітражними вікнами та ажурними вежами.

Граф – у ранньому Середньовіччі вищий королівський урядовець; у період феодальної роздробленості великий феодал, згодом спадковий титул вищого дворянства.

Графство – 1) князівство на чолі з графом; 2) в Англії – адміністративний округ.

Гривня – 1) основна лічильна одиниця так званої «кунної» системи в Київській Русі; 2) зливок срібла, що був грошовою і ваговою одиницею в Давній Русі.

Громада (община) – 1) сільське адміністративно - територіальне поземельне об'єднання в Україні та Білорусії у дореволюційний період; 2) суспільно-політичні організації української ліберально – демократичної інтелігенції в другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні. Першу українську громаду засновано в Києві в 1859 р.

Громади – організації з розповсюдження писемності серед селянства, пропаганди національної ідентичності українського народу.

Громадянин – особа, яка перебуває у сталих юридичних зв'язках з конкретною державою, що затверджується відповідним громадянством.

Громадянська війна – збройна боротьба за державну владу між класами та соціальними групами всередині країни; найгостріша форма соціальної боротьби.

Громадянська позиція – система ціннісних і соціальних орієнтацій та настанов, що характеризують людину як громадянина країни, для якого моральним принципом є громадянський обов'язок.

Громадянське суспільство – суспільство громадян, котрі мають невід'ємні права і свободи; сукупність інститутів і відносин, які є наслідком діяльності громадян, спрямованої на задоволення їхніх інтересів і потреб; це політичний союз людей, котрі беруть участь у формуванні органів державної влади, впливають на визначення політики держави і здійснюють контроль над нею; суспільство, в якому держава гарантує індивідам надійний захист усіх прав і свобод людини, зокрема рівні можливості щодо підприємництва, участі в політичній та інших сферах життєдіяльності суспільства.

Громадянськість – інтегрована якість особистості, що дає людині можливість відчувати себе морально, соціально і юридично дієздатною і захищеною. Вона охоплює знання, переживання і вчинки людини.

Групи інтересів – об'єднання людей, які, виходячи з певних інтересів або потреб, висувують вимоги до інших соціальних груп

суспільства чи суспільства загалом, з метою підтримки, поліпшення та досягнення визначених позицій.

Групи тиску – суспільно-політичні об'єднання, які прагнуть задоволення власних інтересів засобом впливу на державну владу або політичні партії.

Гугеноти – протестанти-кальвіністи у Франції XVI–XVIII століть.

Гуляй-город – пересувна бойова споруда, зібрана з дерев'яних щитів з отворами для стрільби.

Гуманізм (лат. *humanus* – людський, людський) – це система ідей і поглядів на людину як на найбільшу соціальну цінність, створення умов для її повноцінного життя і фізичного та духовного розвитку. Історія, проте, знає чимало кривавих періодів, коли людей масово і без суду розстрілювали, прикриваючись саме ідеалами гуманізму.

Гуни – кочовий тюркомовний народ, який з'явився у степах України, змінивши іраномовних кочовиків, і відкрив епоху «Великого переселення народів».

Д

Данники – особисто вільні та економічно незалежні селяни – общинники, які сплачували державі данину (чинш).

Двовладдя – своєрідна форма влади двох антагоністичних сил, яка склалася в Росії після Лютневої революції 1917 р. Зміст полягав у тому, що виконавча влада в державі належала Тимчасовому уряду, а законодавча – Радам.

Дворянство – привілейований стан середньовічного суспільства, основою економічної й політичної могутності якого була власність на землю.

Деградація (від латин. – знищення) – поступове погіршення, виродження, занепад, рух назад.

Декларація – 1) пояснення, заява; 2) від імені партії, уряду урочисте проголошення основних принципів діяльності.

Декларація про державний суверенітет України 1990 р. – документ, прийнятий Верховною Радою УРСР 16 липня 1990. Проголошував наміри українського народу самостійно

вирішувати свою долю. Д. заклала основи майбутньої незалежності України.

Делімітація кордону (фр. – визначення меж) – визначення угодою загального напрямку та проходження кордону між державами.

Деміург – вища урядова особа в деяких державах Стародавньої Греції (наприклад, в Ахейському союзі). Alegорично – творець.

Демографічний вибух – різке зростання кількості населення Землі в результаті поліпшення умов існування.

Демократія (гр. – *влада народу*) – 1) форма політичного та економічного устрою суспільства, заснована на визнанні народу основним джерелом влади; 2) тип держави, яка декларує і втілює на практиці принципи народовладдя, права і свободи громадян, рівні можливості для діяльності різних політичних сил, контроль за діями органів влади.

Демонстрація – публічне висловлення вимог, побажань, суспільного настрою шляхом проведення ходи, мітингів та інших заходів переважно масового характеру. Демонстрації можуть набувати різних форм: маніфестацій, пікетів, бойкоту, захоплення громадських приміщень, блокад доріг та ін.

Денонсація – відмова держави від двостороннього або багатостороннього договору з попередженням, здійсненим у порядку, передбаченому в цьому договорі.

Депортація – висилка з країни в іншу державу, звичайно під конвоем, як міра кримінального чи адміністративного покарання: висилка, насильницьке переселення окремих осіб, груп, народів за межі держави чи окремого регіону.

Держава – це суверенне, політико-територіальне об'єднання суспільства, кероване апаратом управління, що виражає свою волю в загальнообов'язкових юридичних нормах і реалізує її за допомогою апарату примусу, податкової системи та інших інститутів, що забезпечують існування і реалізацію інтересів цього об'єднання як єдиної системи різноманітних соціальних груп.

Держава соціальна – держава, яка визнає людину найвищою соціальною цінністю, надає соціальну допомогу індивідам, що потрапили у важку життєву ситуацію, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя, перерозподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості й своє призначення вбачає в забезпеченні громадянського миру і злагоди в суспільстві.

Державна козацька служба – виконання українськими козаками функцій, узгоджених козацькими організаціями з місцевими органами державної виконавчої влади.

Державна мова – це мова якій державою надано статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя (мова роботи органів законодавчої, виконавчої та судової влади, інших державних органів та органів місцевого самоврядування, актів, діловодства, взаємовідносин цих органів тощо).

Державна символіка – офіційні емблеми держави, що зображуються на печатках, бланках державних органів, грошових знаках тощо; встановлюються конституцією держави. Невід'ємним елементом суверенної держави є державні символи.

Державний Гімн – національний гімн на музику М. Вербицького зі словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського (згідно Закону України від 6 березня 2003 р. «Про Державний Гімн України»).

Державний житловий фонд – сукупність житлових будинків та інших житлових приміщень, що знаходяться у власності місцевих, державних підприємств, установ, організацій і призначені для проживання особи.

Державний лад – система соціальних, економічних і політичних відносин, що закріплені нормами конституційного права.

Державний переворот – насильницька та неконституційна зміна влади в державі, або збройний виступ армії проти державної влади у результаті таємної змови.

Державний Прапор – синьо-жовте прямокутне полотнище з двох рівних за шириною, горизонтально розташованих смуг: верхньої – синього кольору, нижньої – жовтого, зі співвідношенням ширини до довжини 2:3. Відповідно ст. 65 Конституції України шанування державних символів є обов'язком громадян України. Публічна наруга над державними символами тягне за собою кримінальну відповідальність (ст. 338 Кримінального кодексу України).

Державний реєстр – державний реєстр козацьких організацій України – інформаційна база, яка містить відомості про козацькі організації України.

Державний реєстр фізичних осіб – реєстрація фізичних осіб, які зобов'язані сплачувати податки і збори (обов'язкові платежі) до бюджетів та внески до державних цільових фондів у порядку і на

умовах, що визначаються законодавством у Державному реєстрі та присвоєння їм ідентифікаційних номерів.

Державний режим – сукупність форм і методів здійснення державної влади.

Державний суверенітет – повновладдя й незалежність держави, що полягають у її праві на власний розсуд вирішувати свої внутрішні й зовнішні питання без втручання в них будь-якої іншої держави.

Державні органи – організації, наділені державно-владними повноваженнями і покликані здійснювати від імені держави управлінські функції в суспільстві.

Десталінізація – офіційний курс СРСР та система партійно-державних засобів по викриттю культу особи Й. Сталіна та його наслідків. Що розпочався після виступу М. Хрущова на XX з'їзді КПРС 1956 р.

Десятина – податок, який платили християни на користь церкви. Десятина була трьох видів:десята частина врожаю зернових, з урожаю плодів та овочів та приплоду худоби.

Десяцький – на Запорозькій Січі ватажок нижчої військової одиниці– десятки.

Джура (чура)– зброєносець у козацької старшини (XVI–XVIII ст.). Разом з козаками джури ходили в походи, брали участь у боях. Первісно джура іранське слово, що означає товариш, в українську потрапило як запозичення з татарської.

Дидаскал – вчитель у Стародавній Греції та Візантії. Так само називали часто вчителів в українських братських школах XVI–XVII століть.

Дике поле – територія між Доном, верхньою Окою і лівими притоками Десни й Дніпра. Найчастіше під цією назвою розуміли незаселену територію частини Лівобережної, Слобідської та Південної України, яку в різні часи спустошували кочові племена. Донецьке городище – місто Донець – форпост південно-східних окраїн Київської Русі. Згадується в Іпатіївському літописі під 1185 р. у зв'язку із повідомленням про втечу Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославовича з половецького полону.

Дипломатичний імунітет – сукупність прав та привілеїв, наданих дипломатичним керівникам та працівникам дипломатичних установ на території конкретної країни а також у країнах їхнього перебування.

Директорія УНР – тимчасовий революційний орган, створений у ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. на засіданні Українського Національного Союзу для керівництва повстанням проти гетьмана. Після перемоги – верховний державний орган УНР. Сформована у складі п'яти членів. Головою Д. до лютого 1919 був В. Винниченко, командуючим військом – С. Петлюра (з 10 лютого 1919 р. голова Директорії). Д. припинила своє існування після закінчення радянсько-польської війни 1920 р.

Дисидентство (лат. dissident – незгодний) – опозиційний рух проти існуючого державного ладу чи загальноприйнятих норм певної країни, протистояння офіційній ідеології й політиці. Інакомислення.

Дискримінація – будь-яка відмінність, виключення, обмеження або перевага, що заперечує або зменшує рівне здійснення прав. Поняття охоплює виключення або обмеження можливостей для членів певної групи відносно можливостей інших груп.

Дистрикт «Галичина» – адміністративна одиниця у складі Генерал-губернаторства, створена німецькими окупантами під час другої світової війни. «Д. Г.» з центром у Львові складався з Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Тернопільської (за винятком північної частини) областей. На чолі «Д. Г.» був губернатор, урядовою мовою була німецька.

Дитинець – укріплена центральна частина стародавнього міста на Русі, обнесена стінами. З XIV ст. почала називатися Кремлем.

Діаспора (гр. – розсіяння) – етнічна, в першу чергу релігійна (конфесійна) та мовно-культурна спільнота або сукупність індивідів, які існують та зберігаються за межами свого материнського регіону, які усвідомлюють свою генетичну або духовну з ним єдність.

Доба героїчних походів – організовані дії козаків в 10-20pp. XVII ст. проти татар та турків.

Договірна держава – держава, яка погодилась на обов'язковість для неї договору, незалежно від того, чи набрав договір чинності чи ні.

Донецько-Криворізька радянська республіка (ДКРР) – назва більшовицького державного формування на території Харківської, Катеринославської і частини Херсонської губерній та деяких районів Облaсті війська Донського. Проголошена частиною РСФРР на 4-му з'їзді Рад Донецько-Криворізької області у Харкові 27-30

січня 1918 р. З початком німецької окупації припинила своє існування.

Древляни – східнослов'янське плем'я (союз племен), областю розселення якого є Прип'ятське Полісся та басейн р. Тетерев. Створили власне князівство з центром у м. Іскоростень. Під час княжіння Ольги були включені до складу Київської Русі.

Дружина – озброєний загін найближчих соратників князя, його оточення. Формувалася на засадах особистої залежності від князя. До XIII ст. відбувається розшарування д. на «старшу» – бояр, які вступають у васальні відносини з князем, та «молодшу» – отроків, які перетворюються на князівський двір напіввільних слуг.

Дума – ліро-епічний твір української усної словесності про події з життя козаків XVI–XVIII ст. Козацька дума – жанр суто українського речитативного народного героїчного ліро-епосу, який виконували мандрівні співці-музики: кобзарі, бандуристи, лірники в Центральній і Лівобережній Україні.

Духовенство – «церковні люди», які не підлягали світському суду

Е

Евакуація (лат. – спорожнюю) – вивезення населення, поранених, полонених, а також матеріальних засобів з місцевості, що перебуває під загрозою нападу ворога або стихійного лиха, з театру бойових дій у тил.

Еволюція – процес поступових змін, суть яких полягає в спрощенні або ускладненні розвитку чого-небудь або кого-небудь.

Економічна і соціальна рада ООН (ЕКОСОР) – головний орган з координації економічної діяльності ООН та спеціалізованих установ, пов'язаних з ООН. Важливість цього органу засвідчує той факт, що на нього припадає майже 70 % всіх бюджетних ресурсів, а також персоналу ООН.

Експансія (лат. – розповсюдження) – 1) розширення кордонів, сфер впливу, захоплення територій, ринків збуту та сировини; 2) політичне та економічне поневолення інших країн.

Експансіонізм – прагнення до розширення сфери панування монополістичних об'єднань або держав, що здійснюється як економічними, так і неекономічними методами.

Екстрат про слобідські полки («Экстрат о слободских полках») – складений 1734 р. на вимогу Державного кабінету і Сенату Російської імперії на підставі матеріалів Розрядного архіву. Це збірка перших документальних відомостей про заселення Слобожанщини.

Екстремізм – прихильність у політиці та ідеях до крайніх поглядів і дій. Політичний екстремізм виходить з постулату про доцільність та правомірність використання насильства як засобу досягнення політичної мети. Прояви екстремізму, як правило, мають місце там, де відсутня гнучкість політичної системи (правлячої еліти) щодо вимог, в тому числі й екстремальних. Виокремлюють такі види політичного екстремізму: державний, організаційно-груповий та індивідуальний.

Електорат (фр. *lecteur* – обираю) – корпус виборців, сукупність громадян, наділених активним виборчим правом, тобто правом обирати.

Еміграція (лат. – виселення, переселення) – 1) виїзд громадян зі своєї країни в іншу на постійне проживання через політичні, економічні чи ще якісь причини; 2) сукупність емігрантів, що живуть у певній країні.

Емський акт – розпорядження російського уряду, спрямоване на придушення української культури, яке підписав імператор Олександр II у місті Емс у 1876 р.

Енеоліт – мідно-кам'яний вік, перехідний період від кам'яного до бронзового віку (IV-III тис. до н. е.).

Енциклопедія – (гр. – навчання всіх знань) позначає наукове або науково – популярне довідкове видання, яке в доступній формі й надає усі ці знання.

Епігони – 1) наступники діадохів – полководців Олександра Македонського; 2) малооригінальні наслідувачі якогось громадсько-політичного, літературного чи художнього напрямку.

Етатизм, статизм – напрям політичної думки, який розглядає державу як найвищий результат і мету суспільного розвитку.

Етногенез (гр. – народ та походження) – походження, процес формування, становлення того чи іншого етносу, народу.

Етногеографія – розділ етнографії, що вивчає особливості розселення в минулому і теперішньому народів світу, окремих країн і регіонів; в етнографію входять картографія і етнічна демографія (опис народів).

Етнографія (від старогрецьк. «народ» і «пишу») – наука про народи світу на всіх етапах їх розвитку від найдавніших часів до наших днів. В центрі уваги етнографів знаходиться перш за все традиційнопобутова культура народів; саме тут зосереджені найбільш характерні, специфічні риси способу життя.

Етнокультурний плюралізм – активне утвердження культурної багатоманітності, в основі якого полягає терпляче або поважливе (*толерантне*) ставлення до інших культур і націй.

Етнос – стійка сукупність людей, що історично склалася на певній території, які мають не тільки спільні риси, але й відносно стабільні властивості культури (включаючи мову) та психіки, усвідомлюють свою єдність та відмінність від усіх інших людських колективів.

Етноцентризм – уявлення про виняткову, особливу цінність власної культури і навіть в її вищості над іншими. Людина із таким світосприйняттям з підозрою або вороже ставиться до представників інших культур та націй, прагне окреслити особисте життя межами власного етнічного масиву. Дана позиція соціально небезпечна – обмеженість соціального спілкування призводить до непорозуміння між людьми, створює підґрунття для культурно-національних конфліктів.

Євангелія – частина Біблії, чотири пов'язані спільною темою релігійні твори, що становлять основну частину Нового Заповіту. Містять життєпис Ісуса Христа та основні положення християнського віровчення.

Європейський Союз – союз держав-членів європейських спільнот, який створено згідно з Договором про Європейський Союз (Маастрихтський Договір) і підписано в лютому 1992 р. (діє з листопада 1993 р.).

Єзуїти — члени чернечого католицького ордену «Товариство Ісуса», створеного в 1534 р. іспанцем Ігнатієм Лойолою для боротьби з народними рухами, передовою думкою, для зміцнення авторитету католицької церкви.

Єпархія – територіальна одиниця, яка перебуває під церковним управлінням єпископа. У католицькій церкві використовується латинський термін діоцеза.

Єпископ – найвищий керівник церковного життя кожної єпархії у більшості християнських церков. Назва «єпископ» походить з апостольських часів і означає «наглядач»: апостоли ставили єпископів як своїх заступників, і тому їхня церковна влада вважається не залежною ні від кого і обмеженою тільки територією своєї єпархії, поза яку вона не може виходити, щоб не порушувати компетенцій інших єпископів.

Єресь – релігійне вчення, що заперечує основи та організаційні форми панівної церкви.

Ж

«Ждановщина» – кампанія морально-психологічного тиску на суспільство, яку з 1946 р. здійснював за волею Сталіна член політбюро ЦК ВКП(б), головний ідеолог СРСР А. Жданов. «Ж.» в Україні здійснювалася під гаслами боротьби проти націоналізму. У цей час переслідувались українські письменники, зокрема: В. Сосюра (вірш «Любіть Україну»), М. Рильський, Ю. Яновський, О. Довженко та ін., а також спостерігалось нагнітання ідеологічної нетерпимості, звинувачення в «антинауковості», «космополітизмі» тощо. Водночас, возвеличувались російські пріоритети (здебільшого міфічні) в усіх галузях науки, техніки й культури.

Жрець – особа, що займається відправою релігійних обрядів у язичників. Жрець здійснював жертвопринесення божеству, стежив за вшануванням богів, доглядав за їх статуями і священними тваринами, молився їм. Жерці звільнялися від будь-яких податків.

Жупан – старовинний український і польський верхній чоловічий одяг заможного населення, переважно із сірого або синього сукна. У XVII –XVIII ст. частина святкового костюма заможної козацької старшини, шляхти та міщан, пізніше набув поширення серед селян.

З

Займанщина – земельна власність, набута правом першого зайняття вільної землі. Була поширена в малозаселених місцевостях Слобідської Лівобережної України і Запорозької Січі в XVI–XVIII ст.

Закупи – категорія феодально залежних селян у Київській Русі та Україні у XIV–XVI ст. У Київській Русі так називалися люди, які через різні причини втрачали власне господарство і змушені були йти в кабалу до феодала за купу (грошову позику) і працювати на нього. В Україні – це збіднілі селяни, яких феодали приваблювали на свої землі і давали їм позички грошми, збіжжям.

Запорізька Січ – суспільно-політична та військово-адміністративна організація українського козацтва, що склалася наприкінці XV ст. – першій половині XVI ст. за дніпровими порогами у районі острова Хортиця. Виникнення Запорозької Січі було зумовлене колонізацією Середнього Придніпров'я феодалами Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, посиленням феодально-кріпосницького та національного гніту і пробудженням самосвідомості українського народу. За свідченням Д. Яворницького, існували 8 січей: Хортицька (1556–1557), Томаківська (1563–1593), Базавлуцька (1593–1638), Микитинська (1639–1652), Чортомлицька (1652–1709), Кам'янська (1709–1711), Олешківська (1711–1734), Нова (Підпільненська) (1734–1775). Після зруйнування у 1775 р. Запорозької Січі російським царом певен час існувала ще й Задунайська Січ (1775–1828).

Засоби масової інформації (ЗМІ) – це форми публічного розповсюдження інформації, спрямовані на охоплення необмеженого кола осіб, держав і соціальних груп з метою оперативного інформування їх про події і явища у світі, окремій країні, регіоні. ЗМІ є універсальним засобом оприлюднення різноманітних суспільних інтересів.

«Застій» – назва періоду історії СРСР 1964–1985 рр., яка виникла в середовищі публіцистів у часи першої хвилі перебудови. Застою у розумінні зупинки, стагнації в економічному розвитку СРСР не було, про що переконливо свідчать статистичні дані. Однак характерними рисами цієї епохи були відставання від розвинених країн світу, інфляційні процеси, швидке старіння основних виробничих фондів, порушення соціалістичної законності, догматизація думки, репресії проти «інакомислячих».

Західники – представники одного з напрямів російської громадської думки 40-х р. XIX ст., що виступали за ліквідацію кріпацтва та необхідність розвитку Росії за західноукраїнським зразком.

Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) – українська держава, що фактично існувала протягом 1918–1919 рр., а формально – до 1923 р., на території Західної України зі столицею у Львові. Постала після Першої світової війни через розпад Австро-Угорської імперії. ЗУНР охоплювала територію заселену українцями: Галичину, Буковину та Закарпаття. 1 листопада 1918 р. розпочався військовий конфлікт з Польщею, яку підтримували країни Антанти. Уряд ЗУНР переїхав до Тернополя, а з 2 січня 1919 р. УНРада і уряд ЗУНР перебували у Станиславові (тепер Івано-Франківськ). Головою першого уряду – Державного секретаріату ЗУНР був Кость Левицький, а Президентом і Уповноваженим Диктатором (верховний військово-політичний зверхник під час війни) – Євген Петрушевич. 21 січня 1919 р. представники Всекарпатського конгресу Степан Ключурак і Дмитро Климпуш передали уряду ЗУНР у Станиславові рішення населення краю про приєднання до України закарпатських земель. А 22 січня 1919 р. у Києві відбулося урочисте проголошення Акту про Злуку ЗУНР (Галичина) і УНР (Наддніпрянська Україна) в єдину соборну Українську Народну Республіку. Згідно з законом «Про форму влади в Україні», прийнятим Трудовим конгресом України, ЗУНР отримала назву «Західна Область Української Народної Республіки» (ЗО УНР, ЗОУНР).

Звичаєве козацьке право – система санкціонованих державою правових звичаїв, які є джерелом права для Українського козацтва.

Здольщина – один з історичних видів оренди землі, за яким орендна плата сплачується власникові землі частиною врожаю.

Зелений Клин («Зелена Україна») – південна частина Далекого Сходу Росії. Названа так українськими переселенцями (у 1926 р. 41% населення З. К. були українці).

Землі історико-культурного призначення – землі, на яких розташовані пам'ятки культурної спадщини, їх комплекси (ансамблі), історико-культурні заповідники, історико-культурні заповідні території, охоронювані археологічні території, музеї просто неба, меморіальні музеї-садиби.

Земства – органи місцевого самоуправління, що існували в більшості губерній царської Росії згідно з земською реформою 1864р.

Зимівник – назва хутора у запорозьких, а потім у чорноморських козаків, де козаки перебували, коли не було військових дій (особливо взимку). Перші фермерські господарства в Європі.

Зимові походи армії УНР – військові партизанські операції, рейди з'єднань Армії УНР по тилах Червоної Армії та Добровольчої армії Денікіна у 1919-1921 рр. За різними даними, у рейді брали участь від 3 до 6 тис. старшин та козаків під керівництвом М. Омеляновича-Павленка.

Злука українських земель – акт проголошення об'єднання Наддніпрянської Великої України і Західноукраїнської Народної Республіки в єдину незалежну Українську Народну Республіку. Відбулася 22 січня 1919 р. у Києві на Софійському майдані. Однак у ситуації іноземного вторгнення і суперечностей між лідерами обох держав акт на практиці залишився нереалізованим.

Зовнішні функції держави – це основні напрями діяльності держави зі здійснення задач, що стоять перед нею у взаємовідношенні з іншими державами і всією світовою спільнотою.

I

Ідеологія (гр. – прообраз, ідея, і слово, розум, вчення,) – організована в систему сукупність ідей у формі соціально-економічних моделей, настанов, гасел, програмних документів партій, філософських концепцій тощо.

Ієрархія (гр. – священна влада) – 1) поділ на вищі та нижчі посади або чини; 2) суворий порядок підлеглості нижчих за посадою вищим.

Ієрогліф – знак деяких видів ідеографічного письма (єгипетська ієрогліфіка, давньошумерський клинопис, сучасна китайська ієрогліфіка).

Ізгої – 1) категорія населення в Київській Русі в XI-XII ст., яка опинилася за межами своєї соціальної групи, середовища, наприклад: вільновідпущеники, ті, хто викупився з холопства,

смерди, які вийшли з общини; 2) неписьменні сини священників, князі, що втратили родове старшинство; 3) неповноправні люди.

Ікона (гр. — «образ») — зображення святих та шанованих у релігійній традиції осіб для духовного спілкування віруючих з ними.

Іконоборство — (грец. *εἰκονομαχία*; також **іконоклазм** — від грец. *εἰκόνα* — «образ» (ікона) + грец. *κλάω* — «розбивати») — вчення, яке виступає проти використання образів Бога і святих у богослужінні і суспільному житті.

Іконографія (гр. «зображення» і «малюю, пишу») — суворо встановлена система зображення будь-яких персонажів або сюжетних сцен.

Імператор (лат. — володар) — 1) у Стародавньому Римі — почесний титул полководця, а з часу правління Августа (27 р. до н. е.) — титул голови держави; 2) титул голови держави в деяких монархічних країнах. *І.* — вищий ранг порівняно з королем, царем.

Імперія (лат. — влада) — 1) монархічна держава на чолі з імператором; 2) форма устрою держави. Як правило, *і.* складається з метрополії та підпорядкованих їй колоній. Наприклад: колишні Російська імперія, Британська імперія тощо.

Імпічмент (англ. *догана, звинувачення*) — в конституціях деяких держав процедура притягнення до суду парламенту вищих посадових осіб держави у випадках порушення ними закону. Результатом імпічменту, як правило є дострокове припинення повноважень президента або іншого посадовця і усунення його з посади.

Інвентарна реформа 1847-1848 рр. — система заходів, проведених у Російській імперії з уніфікації повинностей та розмірів земельних наділів залежних селян.

Інвеститура—1)церемонія введення васала у володіння земельним феодалом(світська інвеститура); 2)призначення на церковні посади.

Індульгенція — у католицькій церкві — грамота про повне або часткове відпущення гріхів.

Індустріалізація — комплекс заходів із прискореного розвитку промисловості. У СРСР *І.* була проголошена як партійний курс XIV з'їздом ВКП(б) у 1925 р. і здійснювалася переважно за рахунок перекачування коштів із сільського господарства. Особливістю радянської індустріалізації був пріоритетний розвиток важкої промисловості, енергетики.

Ініціація – обряд посвячення юнаків у повноправні члени суспільства, що імітував вмирання та нове народження або перетворення на іншу істоту.

Інквізиція – Свята Інквізиція (лат. – «розслідування») – судово-слідча організація, створена католицькою церквою в XIII столітті для розслідування ересей. Аналоги і., розслідування злочинів з точки зору релігійних законів, існували у складі суспільних і церковних структур віровчень світу глобального суспільства, зокрема у складі ісламу, юдаїзму, протестантизму, буддизму тощо. Їхнє існування засвідчене величезною кількістю письмових джерел. Католицька і. XV–XVII століть стала найвідомішою через значні масштаби її діяльності.

Інтегральний націоналізм – ідеологія і політика в національному питанні, характерними рисами якої було проголошення нації абсолютною цінністю, а досягнення незалежності України – найвищою метою, для досягнення якої є прийнятними будь-які методи. (Д. Донцов).

Інтеграція (лат. – відновлення, поповнення) – об'єднання в одне ціле яких-небудь частин або елементів. Виділяють і. економічну, і. політичну

Інтелігенція – соціальна група, яка сформувалася в Європі, у тому числі в Україні протягом XIX ст. та стала провідником у суспільстві певних ідей та ідеологічних концепцій, творцем культури, науки, техніки, мистецтва. Українська інтелігенція завжди виступала носієм національної свідомості.

Інтервенція (лат. – втручання) – у міжнародному праві насильницьке втручання однієї чи кількох держав у внутрішні справи іншої держави, спрямоване проти її територіальної цілісності або політичної незалежності.

Історична антропологія – відтворення еволюції людини як особистості, форм та проявів її поведінки у відповідності до зміни суспільних форм існування людства, трансформації людських цивілізацій.

Історичні джерела – різноманітні групи писемних і різних інших матеріалів, що містять відомості з історії країн і народів: літописи загальноруські і місцеві (історико-літературні твори XI та наступних століть), хроніки і хронографи (західно- та східноєвропейські і східні твори з всесвітньої історії) княжі і приватні акти, берестяні грамоти (посланні і ділові документи,

написані на бересті), сфрагістичні (князівські печатки) та епіграфічні (написи на камені, стінах, дереві) матеріали, геральдика, нумізматики, археологічні предмети, дані історичної географії і демографії, церковні папери, рукописи, різноманітна література, твори мистецтва. До історичних джерел також відносяться сліди життя і людської діяльності в минулому, передані в усній традиції, мові, звичаях і праці.

Історико–етнографічний регіон – етнотериторіальне утворення в рамках всього етносу, який за своєю історичною долею та етнічним обличчям його населення є самобутнім, що зафіксовано в історичних документах і відтворено в крайовій символіці та людській пам'яті.

Історіографія (гр. – письмова розповідь про минуле) – 1) спеціальна історична дисципліна, що вивчає історію історичної науки; 2) сукупність досліджень, присвячених темі або історичному епосу.

К

Кадети – члени Конституційно-демократичної партії, що оформилася в 1905 р. Партія була однією з головних політичних сил Росії, що репрезентувала ліберально-монархічну буржуазію.

Канон – 1) правило; 2) церковний припис.

Кантаржій військовий – зберігач міри і ваги на Січі. Слідкував за збором здобутків для січової скарбниці, а також дотримання правил торгівлі на Січі.

Капітулярії – закони і розпорядження франкських королів, особливо з династії Каролінгів.

Кардинал – найвища посадова особа католицької церкви після папи, найчастіше єпископ. Всі кардинали разом складають Колегію кардиналів або Священну колегію, що наділена правом на конклаві обирати папу римського. Повна назва – Кардинал Святої Римської церкви.

Каста (португ. – «рід», «походження») – замкнена група людей, місце якої в суспільстві визначається звичаями і законами. Для каст характерні замкненість, спілкування лише між особами однієї касты, суворе обмеження стосунків з представниками інших каст, спільність і спадковість професій.

Католицизм – один із основних напрямів у християнстві, що сформувався після поділу церков у 1054 р.

«Київська козащина» – селянські заворушення в Київській губернії з приводу появи імперського маніфесту про формування ополчення в 1855 р.

Київська Русь – осучаснена назва держави східних слов'ян, що існувала в IX-XII ст. і охоплювала територію від Балтики до Чорного моря, від Закарпаття до Волго-Окського межиріччя.

Кирило-Мефодіївське товариство (братство) – таємна політична організація, яка існувала в Києві протягом 1846 – 1847 рр. та отримала назву на честь просвітителів Кирила та Мефодія – проповідників християнства серед слов'янських народів.

Кірасири – важка кавалерія, яка носила кіраси (металеві лати, які надягалися на спину й груди для захисту від холодної зброї).

Кіш Запорозької Січі – 1) Центральний орган управління в Запорозькій Січі, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами. Кіш виник з часу заснування Січі (XVI ст.) і зазнав тієї ж еволюції. Спочатку Кіш був лише виконавчим органом, що обирався і контролювався військовою радою. У останні роки Нової Січі (1734-1777) Кіш фактично призначався радою старшини. 2) Козацький військовий табір, в якому знаходилася військова старшина на чолі з кошовим отаманом, що здійснювала управління всіма справами Війська Запорозького.

Класицизм – один з основних напрямів у європейській літературі й мистецтві XVII-XVIII ст., зразком для якого було класичне давньогрецьке й давньоримське мистецтво.

Клейноди – символи влади військової старшини (від німецького слова Klieinod – дорогоцінність). До клейнодів належали: корогва (прапор), бунчук, булава та її різновиди: тростина (палиця) та пірнач, каламар, литаври та печатка.

Кобза – старовинний український струнно-щипковий музичний інструмент.

Козаки (тюрк. – вільна людина, вартовий, розбійник) – вільні озброєні люди, воїни-найманці. Члени самоврядних чоловічих військових громад, що з XV століття існували на теренах українського «Дикого поля», поміж течій Дніпра та Дону, на межі християнського і мусульманського світів. Основним заняттям козаків була війна, патрулювання торгових шляхів, піратство в Криму та Чорному морі, захист українських земель від татар, участь у військових кампаніях, захист кордонів Січі і сусідніх держав.

Козаки - підпомічники – категорія козацтва, яка утворилася в процесі його економічного розшарування в кінці XVII ст. і вперше була оформлена при гетьмані Мазепі в 1701 р. Менш заможні, ніж виборні козаки, к.-п. повинні були відряджати від 2-3 дворів одного козака для постійної військової служби.

Козацтво – 1) збірна назва у XV–XVI ст. козаків в Україні і в Росії; 2) суспільний стан в Україні в XV–XVIII ст., який виник у процесі боротьби землеробського і кочового населення в зоні так званого Великого кордону, який розділяв європейську і азійську цивілізації.

Козацтво в Україні – козацтво в Україні є спадкоємцем і продовжувачем ідейних, духовних і моральних засад українських козаків, правонаступником козацьких організацій, які діяли в Україні з метою відновлення незалежності України, її духовних, культурних, організаційних, військово-патріотичних і господарських традицій.

Козацька організація – зареєстрована згідно з законом громадська організація, яка об'єднує прихильників відродження історичних, патріотичних, господарських, культурних, духовних і моральних традицій українських козаків та внесена до Державного реєстру козацьких організацій. Козацькі організації мають право на добровільних засадах засновувати або вступати в об'єднання, укладати між собою угоди про співробітництво і взаємодопомогу.

Козацька старшина – військовий та адміністративний керівний склад Запорізької Січі, реєстрового козацтва, Гетьманщини, а також Слобідської України. Спочатку, в кінці XV ст., до її складу входили отамани-ватаги, що були керівниками козацьких загонів. Чисельність цієї групи козацтва була неоднаковою і деколи сягала до 150 осіб. На Січі старшина зосереджувала в своїх руках адміністративну владу і судочинство, керувала військом, розпоряджалася фінансами, представляла Січ у зносинах з

іноземними державами. Старшину обирали на військовій козацькій раді за участю всього козацтва.

Козацьке звання – спеціальне звання, яке присвоюється члену козацької організації у встановленому порядку.

Козацький однострій – формений одяг із знаками розрізнення встановленого зразка, на носіння якого мають право члени козацьких організацій.

Козацький реєстр – інформаційна козаками для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, гуманітарних, творчих, вікових, національно-культурних, освітніх, спортивних та інших спільних інтересів або особистих потреб.

Козацький флот – легкі й надзвичайно маневрені човни – чайки, які рухалися за допомогою весел або вітрил.

Козацькі клейноди – дорогоцінні військові знаки, регалії або атрибути українського козацтва, що використовувалися в XVI-XVIII ст. До них належали булава, бунчук, гербова печатка, литаври, пернач, хоругва тощо. Мали символічний характер і були ознакою влади.

Колабораціонізм – напрям під час військових дій на окупованій території, до якого входять особи з місцевого населення, які співпрацюють із загарбниками.

Колегія (лат. товариші по роботі) – орган центрального управління.

Колективізація – перебудова сільського господарства на основі об'єднання дрібних селянських господарств у великі колективні кооперативні підприємства (у СРСР – у колгоспи). Офіційно к. проголошена в СРСР як політичний курс на листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б). Супроводжувалася розкуркуленням та голодомором 1932-1933 рр.

Коліївщина – народно-визвольне повстання гайдамаків на Правобережжі проти панування *Речі Посполитої* у 1768-1769 рр.

Колонія (лат. *colonia* – поселення) – з поселення громадян поза межами своєї країни; територія чи країна, що позбавлена незалежності та знаходиться під владою іншої держави (метрополії).

Комендація – форма перетворення вільних селян на залежних.

Комітети бідноти (комбіди) – селянські організації в Україні (1918-1920 рр.) та Росії (1918 р.), створені більшовиками для зміцнення радянської влади на селі.

Компанійці – наймані кіннотні козацькі полки по 500-600 осіб у кожному, які виконували функції нагляду за порядком. Уперше створені Д. Многогрішним у 1668 р.

Компроміс – угода, якої досягають за допомогою обопільних уступок.

Конвенція (від латин. договір) – міжнародний договір, переважно з якого-небудь спеціального питання.

Конвенція про права дитини – документ прийнятий 20 листопада 1989 р. Генеральною Асамблеєю ООН, що має обов'язковий характер для держав, які її підписали. У цьому документі проголошено поважне ставлення до будь-якої дитини, необхідність створення всіх умов для її освіти, виховання, розвитку.

Конгрес трудового народу – свого роду парламент, сформований з делегатів робітників, селян, трудової інтелігенції. Перша його сесія відбулася 23-28 січня 1919 р. в Києві. Конгрес затвердив Акт злуки УНР і ЗУНР, передав тимчасово законодавчу і виконавчу владу Директорії, проголосив загальне виборче право для виборів майбутнього українського парламенту.

Консервативна ідея – ідея, що відкидає нововведення і відстоює незмінність чогось (політичного устрою, державного ладу тощо).

Консерватизм – політично-ідеологічна течія, яка прагне поєднати зміни в суспільстві зі збереженням традиційних, перевірених досвідом минулого цінностей, традицій і форм життя суспільства.

Конституційна відповідальність – особливий вид юридичної відповідальності, що настає за вчинення конституційного правопорушення

Конституційна монархія – форма правління, за якої монарх здійснює владу у межах, встановлених конституцією.

Конституційний лад – система соціальних, економічних та політико-правових відносин, які встановлюються та охороняються конституцією.

Конституція (від лат. – устрій, установлення) – 1) у Стародавньому Римі – акти, які видавав імператор;

2) Основний закон держави, який визначає державний та суспільний устрій, принципи й порядок утворення представницьких органів влади, виборчої системи, основних прав та обов'язків громадян.

Контрибуція – грошові суми (або прирівняні до них матеріальні цінності), які переможена держава за умовами мирного договору сплачує країні – переможниці.

Контрреформація – церковно - політичний рух в Західній Європі середини XVI – середини XVII століття, організований католицькою церквою з метою протидії поширенню протестантизму та сприяння оновлення католицизму.

Конфедерація (з лат. *союз*) – союз незалежних держав, об'єднаних одним або кількома спільними органами.

Конфесія – релігійна спільнота, яка має своє віросповідання і культові товариства, організації, належність до певної релігії.

Конфлікт – зіткнення інтересів, поглядів.

Концентрація виробництва – зростання кількості великих підприємств і спрямування на їх розвиток більшої частини наявних у суспільстві коштів, робочої сили та ресурсів.

Кооператив – добровільне об'єднання людей, які на пайових засадах займаються певним видом господарської діяльності.

Кооперація (від лат. – співпраця) – добровільні об'єднання людей для спільної господарської діяльності.

Коран (араб. – «читання») – священна книга мусульман; збірник релігійно - догматичних, міфологічних і правових матеріалів, складений у VII ст.

Коренізація – політика залучення представників корінного населення радянських республік та автономій до місцевого керівництва та надання офіційного статусу їхнім національним мовам. Проводилася у СРСР протягом 1920-х років. Політика започаткована XII з'їздом РКП(б) у квітні 1923 року в Москві.

Кошовий отаман – вища військово-адміністративна та судова влада на Січі. Він вирішував долю кожного козака, затверджуючи судові вироки, і в першу чергу смертні. Від імені товариства вступав в дипломатичні стосунки з іноземними державами, затверджував обраних або призначених козаків на посади, а також розподіл земель (*паланок*) та трофеїв між куренями. Вирішував питання прийому козаків до війська або їх звільнення.

Країна-агресор – за міжнародним правом країна або група країн, пов'язаних договором про військову допомогу, що першою застосовує збройну силу проти іншої держави, здійснюючи тим самим агресію

Кревська унія 1385 р. – державно-політичний союз Польського королівства і Великого князівства Литовського, оформлений 14 серпня 1385 р. у місті Крево (Білорусь) між польськими послами і Великим литовським князем Ягайлом.

Кріпосне право (кріпацтво) – система правових норм, які встановлювали залежність селянина від феодала і право останнього володіти селянином-кріпаком як власністю.

Культура суспільства – сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людьми протягом століть, досягнутий людством рівень історичного розвитку, ступінь цивілізованості суспільства, інтелектуального, духовного розвитку, гуманістичного світогляду.

Куна – грошова одиниця в Україні-Русі.

Курінний отаман – виборна особа, що очолювала курінь. У Запорозькій Січі (XVI–XVIII ст.) обирався на курінних сходках терміном на один рік. Курінний отаман відав господарством, коштами куреня та здійснював управління його справами, зокрема, забезпечував свій курінь боєприпасами, харчами, включав новоприбулих до козацьких списків (*компутів*) тощо. Курінний отаман мав свій значок, тобто невеликий прапор, який ніс курінний хорунжий.

Курінь – 1) у XVI–XVIII ст. військово-адміністративна одиниця Запорізької Січі, що складалася з кількох сот козаків, очолював її курінний отаман; 2) нижча ланка адміністративно-територіальної системи Лівобережної України з 1648 р. до остаточної ліквідації політичної автономії (1781 р.). *К.* був складовою частиною сотні. Кожен *к.* складався з 30-40 козаків; 3) житловий будинок козаків. Запорізька Січ ділилася на 38 куренів. Кожний *к.* мав своє господарство і назву, найчастіше за назвою місцевості, з якої походили козаки цього куреня – Полтавський, Уманський, Канівський, Корсунський, Батуринський та інші. На чолі куреня стояв курінний отаман, обраний радою.

Курія папська – сукупність установ для управління католицькою церквою.

Л

Лава – 1. У військовій справі – особливий бойовий лад у козацьких військах та кінноті, що застосовувався під час наступу.

2. Суд у кримінальних справах, членами якого були засідателі – лавники.

Лисенківщина – політична кампанія (сер. 30-х – поч.60-х рр. ХХ ст.) з переслідування групи генетиків. Вона включала у себе заперечення науки генетики та тимчасову заборону генетичних досліджень в СРСР. Кампанія отримала назву від Т.Д. Лисенка, який став її символом. У переносному значенні лисенківщина – це будь яке адміністративне переслідування вчених за їх політично – наукові погляди.

Литаври – ударний музичний інструмент, що складається з металевого казана і натягнутої на нього шкіри. В Україні відомий з кінця ХV ст. Входили до списку козацьких клейнодів.

Литовські статuti – основний кодекс права Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтійського, що мав три видання.

Литовська метрика – архіви документів, що виходили з канцелярії Великого князівства Литовського в період з першої половини ХV ст. до 1794 року.

Лібералізм – філософська, політична та економічна теорія, а також ідеологія, яка виходить з положення про те, що індивідуальні свободи людини є правовим базисом суспільства та економічного ладу. Зародився як ідеологія буржуазії у ХVІІ ст. і остаточно оформився як ідейна доктрина до середини ХІХ ст.

Лінія Керзона – умовна демаркаційна лінія, запропонована Джорджем Керзоном як можливий кордон перемир'я у війні між більшовицькою Росією і щойно відновленою Другою Польською республікою під час польсько-радянської війни 1920–1921рр.

Літописання, літопис – хронологічно послідовний запис історичних подій, зроблений їх сучасником. Л. в широкому значенні називають історико – літературиний твір, в якому оповідь ведеться за роками. Назва походить від слів «вълѣто», якими в ХІ–ХVІІ ст. укладачі Л. починали опис подій певного року, вони ж (ці слова) передували написанню хронографічних (річних), часто календарних, а іноді й хронометричних (погодинних) дат.

Ляхи – староукраїнська назва поляків. Походить від слова «ляди», що в північно – східних слов'ян означало місце, на якому був вирубаний та випалений ліс.

Магдебурзьке право(німецьке або тевтонське міське право) – одна з найпоширеніших правових систем міського самоврядування у Центральній Європі у середні віки.

Магнат (лат. властитель) – великий феодал, польська знать.

Маєток (маєтність) – земельний наділ в Московському царстві кінця XV – початку XVIII ст, що надавався державою боярам і дворянам у тимчасове володіння за військову та державну службу.

Майдан – Площа, переважно базарна, відкрите місце в населеному місті, де збиралися люди.

Малоросійська колегія – 1) центральний орган державного управління Російської імперії у справах Лівобережної України. Заснована Петром I 16 травня 1722 р.;

2) вищий адміністративний орган Гетьманщини, утворений указом Катерини II у 1764 р. Ліквідовано М. К. указом від 20 жовтня 1786 р.

Малоросія – історична, а згодом офіційна, назва України в XVII-XIX ст. Вперше використана на початку XIV століття у зв'язку з утворенням Галицької митрополії.

Маргіналізація – незавершений, неповний перехід людини в нове соціальне середовище, за якою вона втрачає попередні соціальні зв'язки, але ще не може повною мірою пристосуватися до нових умов життя.

Масова культура – напрям у культурі другої половини XX ст., розрахований на доступність широким верствам населення, знижений рівень сприйняття, розважальність.

Масонство – релігійно – етичний рух за моральне вдосконалення та об'єднання на засадах братерства, рівності та взаємодопомоги.

Матріархат (лат. – мати і гр. – влада) – ранній період у розвитку первіснообщинного ладу (від палеоліту до розвинутого неоліту), який характеризувався наявністю материнського роду і рівноправним з чоловіком, а пізніше провідним становищем жінки у суспільстві.

Махновщина – селянський повстанський рух в Україні (1918–1921 рр.) за соціальні та національні права, очолюваний Нестором Махном.

Медіатор – (лат. посередник) – держава, яка виступає посередником у міжнародному спорі.

Мемуари – автобіографічні записки у формі спогадів про події минулого їх очевидця або учасника.

Меря – фіно-угорське плем'я у Волзько-Окському межиріччі. На рубежі IX–X ст. увійшли до складу Київської Русі.

Меценат – ім'я римського державного діяча (I ст. до н. е.), близького до імператора Августа; уславився своїм широким покровительством над поетами і художниками. Його ім'я стало називним.

Меценатство – діяльність, спрямована на покровительство та матеріальну підтримку культури, науки та їх представників.

Миротворчі сили ООН (миротворчий контингент ООН) – військові контингенти країн – членів ООН, виділені за Статутом ООН з метою запобігання або ліквідації загрози миру і безпеки шляхом спільних примусових дій (військова демонстрація, блокада тощо), якщо заходи економічного і політичного характеру виявляються або виявилися недостатніми.

Міжнародне право – сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини між суб'єктами міжнародного співробітництва.

Міжнародний договір – угода двох або більше держав щодо встановлення, зміни або припинення взаємних прав і обов'язків у відносинах різного роду.

Міжнародний договір України – міжнародний договір, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Міжнародні механізми захисту прав людини – система міжнародних органів і організацій, що діють задля здійснення міжнародних стандартів прав і свобод людини або їх поновлення у випадках порушення. Міжнародні органи та організації, що захищають права людини, мають реальний вплив на уряди країн; їх рішення обов'язкові для визнання; вони привертають увагу міжнародного співтовариства до порушень прав людини.

Мінські угоди – комплекс заходів з виконання Мінських угод, узгоджених на саміті в Мінську 11-12 лютого 2015 р. лідерами Німеччини, Франції, України та Росії у форматі «нормандської четвірки», і підписаний контактною групою, що складається з представників Росії, України, представників самопроголошених республік з метою деескалації збройного конфлікту на сході України

Місцеве самоврядування – право певної територіальної громади (мешканців села, кількох сіл, селища або міста) самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції й законів України.

Місцеві державні адміністрації – місцеві органи виконавчої влади в областях і районах, містах Києві та Севастополі і входять до системи органів виконавчої влади. Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій, які призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Місцеві козацькі організації – до місцевих козацьких організацій належать міські (сільські), районні та обласні організації, діяльність яких поширюється на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Місячина – форма експлуатації кріпаків, позбавлених поміщиками земельних наділів і примушених щоденно відпрацьовувати панщину за місячну норму харчів.

Мобілізація (від лат. – рухомий) – 1) переведення збройних сил держави на організацію та склад воєнного часу;

2) приведення кого-небудь чи чого-небудь до активного стану, зосередження сил і засобів для досягнення якої-небудь мети.

Модернізм – напрям у світовому мистецтві та літературі 10 - 30 років ХХ століття, що набув найвищого розвитку після Першої світової війни.

Монетарна політика – політика держави, що впливає на кількість грошей в обігу з метою забезпечення стабільності цін, повної зайнятості населення, зростання реальних обсягів виробництва.

Монополізація виробництва – процес створення наймогутніших підприємств або об'єднань підприємств, що призводять до завоювання економічної влади обмеженням та усуненням конкуренції.

Москвофільство (русофільство) – мовно-літературна, суспільно-політична течія, яка виникла в першій половині ХІХ ст. серед українців Закарпаття, Галичини і Буковини з програмою єднання з Російською імперією і російським народом.

Наддніпрянина (Наддніпрянська Україна) – умовний термін для позначення тієї частини українських земель, яка входила до складу Російської імперії, згодом УНР (без Західної обл.) і СРСР до 1939 р.

Наказний гетьман (отаман) – наказного гетьмана обирала козацька старшина чи призначала генеральна старшина, як правило зі свого складу в разі смерті (в цьому випадку Наказний гетьман виконував обов'язки до обрання постійного гетьмана) або тривалої відсутності гетьмана (отамана).

Народ – структуроване населення держави, яке усвідомлює себе у своїх життєвих підвалинах, у своєму мисленні, традиціях; форма національної й етнічної єдності.

Народний звичай – традиційний порядок відзначення подій, свят, який пов'язаний з виконанням певних дій та використанням відповідних атрибутів та предметів.

Народний суверенітет – повновладдя народу, здійснення ним своєї невід'ємної та неподільної влади самостійно й незалежно від будь-яких інших соціальних сил.

Народництво – російська політична, громадська і літературна течія вихідців із дворянства і різночинної інтелігенції, які мали специфічну ідеологію. В основі ідеології *н.* лежала майже містична віра в російське селянство як носія «вищої життєвої мудрості» та зберігача прадавньої «общинної» власності, у якій закладені можливості переходу Росії до царства соціалістичних відносин, минаючи капіталізм.

Народність – спільність людей, які проживають на одній території, поєднані спільною мовою, особливостями психічного складу, культури і способу життя та іншими загальними цінностями, що закріплені у звичаях, традиціях та інших соціальних нормах.

Народовці – назва культурницького, згодом політичного руху, що виник на початку 60-х років XIX ст. серед молодії української інтелігенції Галичини і Буковини, як протиположність до консервативного табору старшої інтелігенції. Народовці пропагували єдність з українцями в Російській імперії, відстоювали живу, народну українську мову в літературі та школі. Заснували перший український професійний театр у Львові (1864 р.), культурно-освітні товариства «Руська бесіда» (1861 р.) і «Просвіта» (1868 р.).

Населення – сукупність людей, що проживають на певній території,

Науково – технічна революція (НТР) – процес якісного перетворення продуктивних сил на основі досягнень науки і техніки.

Нацизм (націонал-соціалізм) – 1) одна з назв німецького *фашизму*; 2) ідеологія, політика, яка базується на расизмі, шовінізмі та містичній ідеї «третього рейху». Кінцева мета – панування над всіма народами. Програмним документом нацистів є книга А. Гітлера «Майн кампф» («Моя боротьба»).

Націоналізація – перехід із приватної у державну власність основних засобів виробництва.

Націоналізм – це ідеологія, політика, теорія, практика, світогляд, психологія, які націю і в теорії, і на практиці розглядають як абсолютну цінність суспільного розвитку. У вітчизняній і зарубіжній політичній термінології поняття націоналізму дуже широке, воно охоплює національну свідомість, національно-визвольний рух, а також принципи державного устрою, в якому нація розуміється як одержавлений етнос.

Національна ідея – сукупність найважливіших уявлень про перспективи свого розвитку, що підтримується переважною більшістю національної спільноти.

Національна свідомість – сукупність теоретичних, буденних, масових, елітних, власне національних і зарубіжних ідей, настанов, прагнень, культурних набутоків, які сприяють прогресивному розвитку нації в усіх сферах її функціонування.

Національне питання – сукупність політичних, економічних, соціальних та ін. проблем, пов'язаних з розвитком національних відносин.

Національні меншини – національні групи, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою, що мешкають на території України.

Національно-визвольна боротьба – рухи поневолених народів за скинення чужого земного панування, ліквідацію національного й колоніального гноблення, завоювання національної незалежності.

Національно-персональна автономія – самоуправління національних меншин в Україні, проголошене законодавством УНР і частково реалізоване в добу революції і української державності 1917-1920 рр.

Нація – спільність людей, які проживають на одній території, зв'язані загальними економічними відносинами, спільною мовою, культурою, одним законодавством, національними інтересами, митними кордонами та іншими ознаками.

Неаполь скіфський – столиця Малої (Кримської) Скіфії (II ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Населення *Н. С.* складали скіфи, греки, сармати, таври. Спустошений *гунами*.

Незалежність – політична самостійність, відсутність підпорядкованості, суверенітет.

Нейтралітет – невтручання у чужі суперечки; стан держави, яка не втручається у війну між іншими країнами і зберігає з ними мирні відносини.

Неоліт – новий кам'яний вік, завершальна стадія кам'яного віку, що тривала з VI - по III тис. до н. е.

Неосталінізм – часткове відновлення сталінської адміністративно – командної системи.

Нереєстрові козаки – українські козаки, за якими польсько-шляхетський уряд не визнав козацьких прав і привілеїв.

Нова економічна політика (неп) – перехід від політики «воєнного комунізму», від продрозкладки до продподатку (за рішенням X з'їзду РКП(б) у березні 1921 р.) з дозволом вільної внутрішньої торгівлі, але зі збереженням за державою монополії в зовнішній торгівлі та великій промисловості.

Нова ера – порозуміння між Австро-Угорським урядом і українськими громадянами. У відповідь на лояльність українців до Австрійської влади остання мала з однаковою прихильністю ставитися як до поляків, так і до українців. Передбачалося надання українцям певної кількості місць в Австрійському парламенті і Галицькому сеймі, розширення прав української мови в адміністрації та судах, відкриття трьох українських гімназій, збільшення кількості українських кафедр у Львівському університеті та ін. Активні поборники з української сторони – В. Антонович, О. Барвінський, О. Кониський.

«Новий порядок» – назва окупаційного режиму, встановленого гітлерівцями на загарбаних територіях. Відзначався особливою жорстокістю та масовим знищенням мирних громадян.

Нормани (від сканд. – північна людина) – в Західній Європі назва народів Скандинавії в період їхньої експансії (кінець VIII –

середина XI ст.). У Скандинавії їх називали вікінгами, на Русі – варягами.

Нумізматика (лат. – монета) – допоміжна історична дисципліна, наука про монети.

О

Облога – спосіб оволодіння фортецею шляхом оточення її військами і проведення приступової атаки. Мистецтвом облоги добре володіли українські козаки.

Обозний – виборна службова особа, яка займала одну з найвищих державних і військових посад у Гетьманщині в XVII–XVIII ст. Поділялися на генеральних і полкових. Генеральний обозний, який належав до генеральної старшини, вважався першою особою після гетьмана. Керував військовою артилерією, відав постачанням гетьманського війська, виконував дипломатичні доручення гетьмана, займався розслідуванням особливо важливих справ. Засідав у Генеральній військовій канцелярії та Генеральному військовому суді. Полковий обозний керував полковою артилерією і вважався заступником полковника в українському козацькому війську. Під час воєнних дій, як найвищий за рангом член генеральної старшини, обозний найчастіше призначався наказним гетьманом.

Обскурантизм – вкрай вороже ставлення до освіти і прогресу, реакційність, мракобісся.

Община – форма громадського землеволодіння і землекористування, поширена на території Росії до 1917 р.

«Оксамитова революція» – 1989 р. – безкровне повалення комуністичного режиму в Чехословаччині у результаті вуличних акцій протестів 16 листопада – 29 грудня. Початок революції поклала студентська демонстрація.

Окупаційний режим – система заходів, які проводять окупанти на захопленій території. Нерідко супроводжується терором.

Олешківська Січ – організація запорозьких козаків у пониззі Дніпра на території володінь Кримського ханства. Існувала в 1711–1734

рр.

Опозиція (від лат. – протистояння) – протиставлення одних поглядів чи дій у політиці іншим, партія або група, що виступає

врозріз з думкою більшості або з панівною думкою і висуває альтернативну політику, інший спосіб вирішення проблем.

Опришки – назва селян-повстанців Західної України, які в XVIII ст. розгорнули активну боротьбу проти соціальних утисків.

Оптація – добровільний вибір одного громадянства із двох у випадку переходу території за договором від однієї до іншої держави (збереження свого колишнього громадянства чи перехід у громадянство іншої держави шляхом подачі індивідуальних заяв).

Оранта – один з іконографічних образів Богоматері, який склався у середні віки. Богородицю зображали на повний зріст з піднесеними руками і повернутими від себе долонями. Оранта дістала поширення в іконографії і живопису Візантії та Давньої Русі в IX–XIII ст.

Організація об'єднаних націй (ООН) – міжнародна організація, заснована 26 червня 1945 р. на конференції у Сан-Франциско з метою підтримання і зміцнення миру і міжнародної безпеки та розвитку співробітництва між державами світу. Серед засновників була УРСР.

Організація українських націоналістів (ОУН) – утворилася у Відні на I конгресі українських націоналістів, який проводився упродовж 28 січня – 3 лютого 1929 р. Утворення ОУН відбулося внаслідок злиття двох організацій – *Союзу українських націоналістів і Української військової організації*. Стало реакцією на невдачу визвольних змагань 1917-1920 рр. і виявом бажання продовжувати боротьбу за відновлення самостійності української держави. ОУН вважала, що успіху можна досягнути тільки радикальними революційними методами боротьби проти окупантів України.

Органи самоорганізації населення – представницькі органи, що створюються частиною жителів, які тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста.

Оренда (від лат. здаю в найми, наймаю) – наймання майна, приміщень, землі тощо з правом тимчасового користування ним за певну платню.

Орнамент (з лат. *прикраса*) – живописні, графічні або скульптурні візерунки, які прикрашають речі, будівлі тощо.

Осавул – виборна службова особа, яка обіймала одну з адміністративно-військових посад в Україні в XVII-XVIII ст. Поділялись на генеральних, полкових та сотенних осавулів.

Осавул військовий – службова особа, яка обіймала одну з найважливіших військово-адміністративних посад у Запорозькій Січі XVI–XVIII ст. Обирався на військовій раді терміном на один рік. У мирний час стежив за дотриманням порядку на Січі, у воєнний час – у таборі. Відав заготівлею провіанту на випадок війни; розподілом за наказом кошового отамана грошової і натуральної платні, захистом інтересів запорожців у прикордонній зоні; охороною подорожуючих територією Січі.

Остарбайтери (з нім. – східні робітники) – німецький термін для позначення осіб, які були вивезені гітлерівцями зі східних окупованих територій під час другої світової війни на примусові роботи до Німеччини.

Острозька Біблія – визначна пам'ятка друкарства в Україні, надрукована І. Федоровим у м. Острозі (XVI ст.). Острозька Біблія – перше повне видання Біблії у перекладі церковнослов'янською мовою в її східнослов'янському, точніше староукраїнському, варіанті. У книзі вміщено передмову К. Острозького, віршовану, передмову Г. Смотрицького і післямову І. Федорова.

Отаман січової школи – особа, яка піднаглядом начальника січових церков очолював освіту дітей в січових школах, де навчання велося за кошти Січі.

Охлократія – суспільний лад, де панує натовп, який, не будучи організованим, не спроможний втримати й використати владу в інтересах усіх. Закони втрачають свою силу й чинність, усе визначається мінливими примхами натовпу або тих, хто впливає на його настрої, демагогів.

П

Паланка (італ.) – адміністративно-територіальна одиниця (округ) у Запорізькій Січі. З турецької мови означає невелику фортецю, у переносному розумінні слова у запорожців ним позначалося центральне управління певної частини території. Виникнення паланок було зумовлене збільшенням населення на Запоріжжі й ускладненням, у зв'язку з цим, функцій управління та суду.

Палеоліт – стародавній кам'яний вік, перший період кам'яного віку. Палеоліт на території України тривав приблизно з 1 млн. р. до н. е. по 10 тис. до н. е.

Палімпсести – писання по стертому старому тексту на пергаменті; в широкому розумінні – поверх «священних текстів».

Пантеїзм – філософсько-релігійне вчення, за яким Бог є безособовим началом, розлитим по всій природі, тотожним з нею або з її субстанцією. Методологічну основу пантеїзму становили вчення про витікання (еманацію) нижчих сфер буття з вищої та вчення про безпосереднє надрозумне пізнання Бога. Пантеїстичні ідеї були поширені в епоху Відродження (М. Кузанський, Д. Бруно).

Панщина – обов'язкова робота селян у маєтках пана, власника землі.

Папірус – багаторічна трав'яниста рослина родини осокових. У Стародавньому Єгипті з папірусу виготовляли своєрідний папір, який називався папірусом, а також – одяг, циновки тощо.

Парафія – нижча церковно-адміністративна організація, що об'єднує віруючих (парафіян).

Парламент – вищий представницький орган державної влади у багатьох країнах, цілком або частково ґрунтований на виборних засадах.

Парламентарна (конституційна) монархія – монархія, в якій влада монарха в усіх сферах здійснення державної влади суттєво обмежується; йому надаються лише формальний статус глави держави й виключно представницькі повноваження.

Парламентська республіка – форма республіки, за якої в умовах розподілу державної влади керівна роль у політичному житті суспільства належить парламенту, який формує уряд та інші органи державної влади, що є відповідальними перед ним.

Партійна система – сукупність зв'язків і відношень між партіями, які претендують на володіння владою у країні.

Патріархат – суспільство, в якому чоловіки є «домінантним елементом» в сімейному, господарському та суспільному житті. Це явище також відоме під ім'ям андрархії або андрократії.

Пацифікація – (від лат. – умиротворення, заспокоєння) – офіційна назва масових репресій щодо українського населення Галичини, проведених урядом Польщі восени 1930 р. за допомогою каральних загонів.

Пейзаж (з фр. місцевість, країна) – зображення природи.

Первісне стадо – об'єднання окремих людей та їх груп для спільного полювання, спільного проживання, спільного добування і споживання їжі, інших засобів до існування.

Первісний лад – суспільно-економічна формація, певний тип суспільства, що характеризується колективною формою об'єднання людей, які спільно виробляли примітивні знаряддя праці, засоби до існування, де панували колективна власність і суспільна влада. Розглядають дородову (група людей, первісне стадо) і родові спільності людей.

Печатка – металевий або гумовий предмет з нарізними знаками для відтворення їх на сургучі, воску або за допомогою фарби на документах. В Україні з XVII ст. печатки були у вжитку у гетьманів, у Генеральській військовій канцелярії, в Запорозькому Війську.

Печеніги – тюркські кочові племена. У VIII-IX ст. очолювали союз племен між Волгою і Уралом, до складу якого входили підкорені ними сармати, фіно-угорські племена та ін. Печеніги неодноразово нападали на Київську протягом X століття. Востаннє печеніги напали на Русь у 1036 р. і були розбиті військом Ярослава Мудрого.

Писар військовий – виборна службова особа, що відала всією канцелярією Запорізької Січі в XVI-XVIII ст. Розсилав накази по куренях, вів рахунки прибутків і витрат, здійснював дипломатичне листування. Особа, яка отримала лист або відписала його замість писаря, страчувалася. У роботі писарю допомагав кошовий підписарій. Знаком посади військового писаря була довга чорнильниця – каламар («калям» – від схід. тростина), яку він під час військових рад зберігав за поясом, а також гусине перо, застромлене за праве вухо. Обирався козацькою радою терміном на рік, але, як правило, займав цю посаду протягом багатьох років.

Пищаль – 1. Рушниця, була на озброєнні українських козаків і російських військ XV–XVII ст. 2. Гармата, застосовувалась при облозі фортець і в польовому бою.

Підляшшя (від польськ. – лісова країна) – історична область у Південно-Східній Польщі.

Підпомічники – незаможна категорія українського козацтва XVIII ст., що була неспроможна відбувати військову службу за свій рахунок. Підпомічники повинні були виконувати такі самі повинності, як і посполиті селяни, але в половинному розмірі, а також постачати військовий провіант, фураж і обробляти землі виборних козаків під час їхнього перебування на військовій службі. У 1783 р. підпомічники були прирівняні до державних селян.

Піїтика – розділ науки про літературу, що вивчає структуру і творчі прийоми поетичних творів, їхні форми й принципи аналізу.

Піктографія (лат. – намальований, гр. – пишу) – малюнкове письмо, в якому поняття (ідеї) передаються за допомогою зорових образів, фігур, схем, спрощених зображень (пиктограм).

Пірнач – вид холодної зброї у середньовічній Європі, Київській Русі (пізніше у козацтва) та Близькому Сході, різновид булави, що являла собою металеву головку з гострими виступами, насаджену на держално. Мав форму срібної або позолоченої палиці, довжиною близько півметра, з литою кулеподібною головою, до якої кріпилися від чотирьох до декількох десятків металевих пластин, «пір'їн», прямокутної, трапецевидної, трикутної або ажурної форми. Пірнач належав до клейнодів – відзнаки та атрибути влади української козацької старшини.

Пластуни – особливий склад спеціальних піших команд і частин Чорноморського та Кубанського козачих військ в ХІХ – на початку ХХ ст. Спеціалізувались на сторожовій службі в очеретах і плавнях, де пересувались поповзом.

Плебісцит (від лат. – рішення народу) – 1) у Стародавньому Римі – постанова, що приймалася зборами плебеїв; 2) один із видів всенародного голосування з найважливіших питань державного життя.

Плем'я – тип етнічної спільності і соціальної організації первіснообщинного ладу. Характерні кровноспоріднені зв'язки між його членами.

поділ на роди і фратрії, спільні території, деякі елементи господарства, самосвідомості й самоназви, звичаїв і культів. Для пізнього етапу – самоуправління, яке складалось з племінної ради військових і цивільних вождів.

Плінфа (гр.) – широка та плоска обпечена плитоподібна цегла, яка використовувалася при будівництві у Візантії, була нерідко основним матеріалом для будівництва конструктивних елементів будівель. Використовувалася у давньоруській храмовій архітектурі Х – поч. ХІІІ ст. (Десятинна церква (Київ)), (Софіївський собор (Київ)) (1037), церква Спаса на Берестові (1111-1125).

Податки – обов'язкові платежі, що надходять державі від населення, підприємств, організацій і установ.

Покуття – історико-географічна область України, що займала східну частину сучасної Івано-Франківської області.

Поліська Січ – перша українська повстанська організація, що діяла під час другої світової війни в Україні під командуванням Тараса Бульби (Боровця). Створена влітку 1941 р. Попередниця УПА.

Політика «воєнного комунізму» – система політичних, економічних та ідеологічних заходів, на яких базувалася діяльність більшовицької партії та радянської влади з середини 1918 р. по березень 1921 р. Базувалася на продрозкладці, в основу була покладена ідея швидкого революційного переходу до соціалістичного ладу шляхом згортання товарно-грошових відносин, тотального підпорядкування індивідуальних інтересів державним, в економіці – це обвальна націоналізація.

Політична партія – зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

Політична система суспільства – система соціальних інститутів державно-організованого суспільства, здійснюють певні політичні функції; включає держава, партії, профспілки, організації та рухи, що переслідують політичні цілі.

Політичний плюралізм – характеристика політичної системи суспільства, за якої соціальні групи мають можливість висловлювати власні позиції через своїх представників у політичних і громадських організаціях. Плюралізм передбачає різні позиції, погляди, що відображають розмаїтість інтересів у суспільстві.

Полк – окремі військові загони (з XIV ст.), які формувалися за територіальним принципом з місцевого українського населення. Виступали бойовою одиницею Великого Князівства Литовського у відсічі набігам татар та війнах проти Польщі, Московської держави, Тевтонського ордену. У другій половині XVI ст., після утворення польським королем реєстрового козацького війська, полк став його основною структурною одиницею. Кількість козацьких полків не була стабільною. У 1601 їх було чотири, в 1620–30-х рр. – шість (Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський, Чигиринський, короткий час існували також Миргородський та Лубенський полк). На зламі XVI–XVII ст. полк нараховував біля 500 козаків, у 1620–30-х рр. – близько 1000 чол.

Полковник – член похідної старшини Запорізької Січі, керівник одного або кількох військових загонів під час воєнних дій, сухопутних та морських походів у XVI–XVIII ст. Інколи полковника називали сердюком. У XVIII ст. полковник очолював паланкову старшину.

Половці (кипчаки, кумани) – тюркські кочові племена, які на зламі XI–XII ст. прийшли з Північно-Західного Казахстану в причорноморські степи, витіснивши печенігів. Нерідко нападали на Київську Русь.

Полюддя – у Київській Русі X–XIII ст. щорічний об'їзд князем з дружиною власних володінь та підлеглих племен з метою збирання данини. Збирання *п.* відбувалося восени або навесні.

Поляни – назва одного зі східнослов'янських племен, яке населяло територію західніше середньої течії Дніпра між його притоками Тетеревом та Россю. Поляни опинились у найбільш вигідному становищі, займаючи середнє Подніпров'я, вони знаходилися майже в центрі східнослов'янських племен, на перехресті важливих торгівельних шляхів. Політичним центром полян був Київ.

Помаранчева революція – кампанія протестів, мітингів, пікетів, страйків та інших актів громадянської непокори в Україні, організована і проведена прихильниками Віктора Ющенка, основного кандидата від опозиції на президентських виборах у листопаді – грудні 2004 року, після оголошення Центральною виборчою комісією попередніх результатів, згідно з якими нібито переміг його суперник – Віктор Янукович. Акція почалася 22 листопада 2004 як реакція на масові фальсифікації, що вплинули на результат виборів.

Поміщик – феодальні землевласники в Росії та Україні. Назва походить від найменування феодального землеволодіння в Росії в кінці XV – на початку XVIII ст. – помістя.

Посвідчення українського козака – посвідчення українського козака – документ встановленого зразка, який посвідчує особу його власника та підтверджує факт надання йому в Україні статусу українського козака і є дійсним для реалізації прав та виконання обов'язків, передбачених цим Законом та іншими законами України.

Правління гетьманського уряду – колегіальний орган адміністративно-політичного управління Гетьманщиною, створений за вказівкою російського уряду в 1734 р. після смерті

Данила Апостола. До його складу входили троє росіян і троє українців на принципах рівності. З обранням у 1750 р. гетьманом К. Розумовського орган було ліквідовано.

Правова держава – держава, у якій функціонує режим конституційного правління, розвинута правова система й незалежна судова влада, здійснюється політико-юридичний захист прав і свобод людини, визнається верховенство права. У П.д. організація державної влади, заснована на визнанні та реальному забезпеченні прав і свобод людини, верховенстві права і взаємній відповідальності особи і держави.

Православ'я (з гр. – істинна, «правильна» віра) – почало формуватися після розподілу Римської імперії, остаточно склалося у 1054 р. Велике значення надається святам, обрядності, постам. На відміну від католицької, православна церква не має єдиного духовного центру та єдиного голови (очолюють патріархи та митрополити).

Приватизація – передача державної чи муніципальної власності за гроші або безкоштовно у власність колективів чи приватних осіб. Приватизація є базою формування ринкових відносин.

«Продамет» («товариство для продажу виробів металургійних заводів») – найбільша промислова монополія дореволюційної України і всієї Російської імперії, створена 5 липня 1902 р.

Продподаток (продовольчий податок) – система фіксованого натурального оподаткування селянських господарств. Запроваджений постановою X з'їзду РКП(б) у 1921 р. замість продрозкладки.

Продрозкладка (продовольча розкладка) – складова частина політики «воєнного комунізму», що існувала в Україні з березня 1919 р. до березня 1921 р. Система заготівель сільськогосподарських продуктів, заснована на примусовому товарообміні, а не на принципі вільної торгівлі.

Промисловий переворот (революція) – процес у розвитку продуктивних сил суспільства, під час якого відбувається перехід від мануфактури до машинного виробництва, що супроводжувався формуванням суспільних верств підприємців і найманих промислових робітників.

«Просвіта» (Товариство «Просвіта») – українська громадська організація культурно-освітнього спрямування. Товариство

«Просвіта» виникло в 1868 році в Галичині як протипага антиукраїнським течіям у культурному житті: колонізаторській, підтримуваний цісарською владою, — з одного боку, і русофільській, — з іншого. «Просвіта» займає активну громадянську позицію і веде культурно-просвітницьку роботу в незалежній Україні.

Пропаганда — форма комунікації, спрямована на поширення фактів, аргументів, чуток та інших відомостей для впливу на суспільну думку на користь певної спільної справи чи громадської позиції.

Пропаганда війни — публічні заклики до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту, а також виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів.

Протекторат — форма залежності однієї держави від іншої, більш сильної. Держава, що перебуває під протекторатом, користується певною автономією у внутрішніх справах, тоді як питання зовнішньої і внутрішньої політики підлягають контролю з боку сильнішої сторони.

Протоболгари, праболгари — народ тюркського походження, який брав участь в етногенезі сучасних *болгар*. Перші достовірні письмові свідчення про П. відносяться до IV ст., коли П. мешкали в степах Південно-східної Європи і були союзниками Візантії. Після поразки в битві з *готами* в 480 П. припинили союзницькі стосунки з Візантією, в 499 спустошили Фракію. У першій половині VI ст. в Приазов'ї і Нижньому Поволжжі склався союз протоболгарських племен на чолі з ханом Кубратом.

Пул — одна з форм монополій, яка характеризується тим, що прибуток усіх учасників надходить у загальний фонд і розподіляється між ними пропорційно до розмірів їхніх капіталів.

Пушкар військовий — військова службова особа, яка відала всією артилерією та артилерійськими боєприпасами у Запорізькій Січі в XVI–XVIII ст. та виконувала функції наглядача січової в'язниці. На допомогу військовому пушкареві обирався підпушкар та кілька гармашів або канонірів.

Р

Рада козацька – на Запорозькій Січі (до 1775 р.) та Лівобережній Україні (до 1663 р.) – загальні збори козаків; дорадчий орган при гетьманові де вирішувалися адміністративні, судові, військові справи, обиралася козацька старшина. На Січі вважалася вищим органом влади, який вирішував справи законодавства, управління і суду, участі війська у війні і укладання миру, обирав і скликав кошову старшину з кошовим отаманом на чолі.

Радянізація – насильницьке насадження на певній території норм економічного, суспільно-політичного та культурного життя, що було характерним для тоталітарного Радянського Союзу.

Рангові маєтності – в Україні в XVII–XVIII ст. земельні володіння, що надавалися гетьманом або царем козацькій старшині «на ранг», тобто, як винагорода за службу на час перебування на тій чи іншій посаді; форма землеволодіння в Україні.

Рангові селяни – залежні селяни на Лівобережній та Слобідській Україні в другій половині XVII–XVIII ст., які жили в рангових маєтностях. Відбували феодалні повинності на користь козацької старшини. Були перетворені на кріпаків або стали державними селянами.

Реалізм – правдиве відображення дійсності.

Революційна українська партія (РУП) – перша активна українська соціал-демократична партія в Наддніпрянщині. Заснована 1 лютого 1900 р. у Харкові діячами студентських громад: Д. Антоновичем, М. Русовим, Л. Мацієвичем та ін. В історії української політичної думки РУП відігравала видатну роль, об'єднавши українських молодих діячів початку XX ст. На її основі виникла ціла низка українських політичних партій: «Спілка», УСДРП, УНП. Лідерами РУП були Д. Антонович, В. Винниченко, М. Порш. Партійні видання: місячник «Гасло», часопис «Селянин», газети «Праця», «Добра новина».

Революція гідності – політичні та суспільні зміни в Україні з 21 листопада 2013 до лютого 2014 року, викликані відходом політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу на Європейську інтеграцію та подальшою протидією цьому курсу. Однією з головних причин протестів стала надмірна концентрація влади в руках Віктора Януковича та його сім'ї.

«Револуція цін» – різке підвищення цін на товари через падіння вартості золота і срібла внаслідок зниження затрат на їхній видобуток.

Редут – польове земляне укріплення з валом і ровом.

Реєстри – списки (компути) козаків, переважно реєстровців, окремих частин або всього Війська Запорозького у XVI–XVIII ст. Складання військових реєстрів практикувалося різних країнах, зокрема в Україні. Ведення реєстрів почалося з утворенням реєстрового козацтва, яке офіційно перебувало на службі Речі Посполитої, маючи за це певні права, привілеї і грошові винагороди. Король Стефан Баторій остаточно сформував реєстрове військо (1578 р.). Зберігся реєстр тільки одного з козацьких полків, який повернувся з походу проти Московської держави (1581 р.). До нього було внесено 530 прізвищ козаків, на чолі яких стояв Ян Оришовський.

Реєстрове козацтво – українські козаки, що перебували на державній службі Речі Посполитої у другій половині XVI – першій половині XVII ст. і вносилися у спеціальні списки – реєстр.

Рекрути (фр. набирати військо) – городяни й селяни, які приймалися на військову службу за наймом чи за повинністю.

Репресії – система заходів, які передбачають усунення, ізоляцію, знищення політичних ворогів (справжніх або надуманих), конкуруючих соціальних груп чи прошарків, етнічних спільнот із метою встановлення панування або зламу опору противників шляхом насильства.

Республіка – форма правління, за якої всі вищі органи державної влади або обираються, або формуються загальнонаціона представницькою установою.

Республіка змішана – (синоніми та різновиди: напівпрезидентська, президентсько-парламентська) – форма державного правління, яка поєднує ознаки президентської і парламентської республік.

Республіка парламентська – різновид республіканської форми правління, де парламент, як повновладний орган, формує політично відповідальний перед ним уряд і зазвичай обирає президента, який займає в системі державних органів символічну юридичну роль.

Референдум (від лат. – те, що має бути повідомлене) – всенародне опитування, пов'язане з ухваленням найважливіших для країни рішень.

Реформа – перетворення, зміна, нововведення, яке не знищує основ існуючої структури.

Реформація (від лат. – перетворення, поліпшення) – церковно релігійні та соціально-політичні течії, які виникли в XVI ст. й існували кілька століть у Західній Європі (звідки поширилися й в Україну), спрямовані проти католицької церкви. Поклали початок пробудженню національної свідомості й розвитку культури окремих народів та створенню ряду протестантських церков.

Риторика – 1) мистецтво красномовства і (ширше) наука про художню прозу взагалі. Виникла у Стародавній Греції в V ст. до н.е., у Стародавньому Римі – з I ст. до н. е. Антична риторика орієнтована головним чином на судові і парадні промови.

2) Риторика – наука красномовства, ораторського мистецтва.

Рід – колектив кровних родичів, які ведуть своє походження від спільного пращура, носять спільне ім'я.

Річ Посполита – назва держави, яка виникла після укладення Люблінської унії 1569 р. Складалася з Корони Польської та Великого князівства Литовського, які мали федеративні права. Найвищим органом був сейм, на якому обирали короля. У різні часи до складу Р. П. входили Київщина, Брацлавщина, Волинь, Західне Поділля, Західна Україна.

Рогатина – холодна зброя у вигляді ножа, насадженого на довгий дерев'яний держак (1,5–3 м).

Род – бог слов'янської міфології, родоначальник життя, дух предків, покровитель сім'ї, оселі.

Розкуркулення – складова частина здійснення сталінської насильницької колективізації, кампанія експропріації селянських господарств у 30-ті рр. XX ст. Здійснювалася на основі постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств». Формально спрямована проти найзаможніших селян, на практиці вилилася у репресії проти середняків і тих селян, які не бажали йти у колгоспи.

«Розстріляне відродження» – духовно-культурне та літературно-мистецьке покоління 20-х – початку 30-х рр. в Україні, яке дало високохудожні твори у галузі літератури, філософії, живопису, музики, театру і яке було знищене тоталітарним сталінським режимом.

Романтизм – художній метод, що склався наприкінці XIII – на початку XIX ст. й поширився як напрям (течія) в літературі й мистецтві Європи та США. Романтики виступали проти раціоналістичних догм класицизму, ставили на перший план духовне життя людини.

Російська імперія – офіційна назва російської держави, з 1721 р. по 1917 р. і означала всю сукупність територій, що входили до складу держави.

«Руїна» – історіографічна назва занепаду Української козацької держави у другій половині XVII ст. В історичну науку термін «Руїна» було введено М. Костомаровим. Наслідками її стали ліквідація державних інституцій на Правобережжі, територіальний розподіл України між Московією та Річчю Посполитою, занепад господарського і культурного життя.

Рух Опору – суспільна діяльність спрямована в роки Другої світової війни на знищення окупаційних режимів, встановлених країнами фашистського блоку.

С

Самоврядування – різновид соціального у

Сармати – об'єднання кочових скотарських племен (аланів, роксоланів, савроматів, язигів і ін.), які в VI-IV ст. до н.е. жили на території від Тоболу до Волги і були відомі під назвою «савроматів». В III ст. до н. е. витіснили скіфів з Північного Причорномор'я. Сармати вели постійні війни з державами Закавказзя і з Римом. Кінець їхньому пануванню поклала навала готів (середина III ст. н.е.). Частина сарматів взяла участь у Великому переселенні народів.

Сварог – бог неба, небесного вогню у слов'янській міфології, батько Дажбога і Сварожича, бога земного вогню.

Священна Римська імперія – середньовічна імперія, заснована Північної і Середньої Італії включно з м. Римом. Формально припинила існування в 1806 р.

Сегрегація – вид расової дискримінації, політика відокремлення частини населення.

Сейм – вищий орган державної влади у Польщі. Станово – представницький орган у Речі Посполитій.

Секуляризація – в історичній науці вилучення будь-чого із церковного, духовного відання і передача світському, цивільному віданню, перетворення церковної власності в державну.

Сенат(з лат. *старий, старець*) – одна з палат законодавчих органів ряду країн.

Сепаратизм – прагнення до відокремлення, відособлення й створення своєї держави.

Сервітут – у римському, а потім у феодальному та в праві деяких сучасних країн – обмеження права користування чужим майном, наприклад, заборона проїзду через приватні володіння тощо.

Сердюк – воїн найманих піхотних полків, створених XVII ст. спочатку на Правобережній Україні, а згодом – і на Лівобережній. Сердюки становили особисту гвардію гетьмана.

Сикофант – в Афінах та інших полісах Стародавньої Греції так називали професійного донощика, наклепника і шантажиста. Сикофанти збирали відомості, котрі компрометували впливових громадян з метою порушити проти них судову справу, звести політичні рахунки або одержати хабара.

Синопис (гр. – огляд) – 1) Збірка матеріалів, статей, описів з якого-небудь питання, найчастіше розміщених у хронологічному порядку. Термін застосовується переважно щодо історичних творів. 2) У богословській літературі – зведення уривків чи скорочений виклад проповідей, тлумачень Священного писання і творів церковних письменників. «Київський Синопис» – огляд української і східноєвропейської історії, скомпонований у 1674 р. С. починається від давніх слов'ян і сягає другої половини XVII ст.

Сіонізм – єврейський націоналізм, рух європейських євреїв кінця XIX ст. за створення єврейської держави.

Сірома – козацька біднота на Запорозькій Січі в XVI-XVIII ст. Сірома була свідомо свого положення і мала право в надзвичайних випадках збиратися на «Чорні ради» – ради без участі старшини, заможних козаків.

«Січ» – назва українських студентських організацій, що діяли у другій половині XIX – першій половині XX ст. у Львові, Чернівцях і Відні.

Січова Рада – найвищий орган влади на Запорозжжі, який вирішував справи законодавства, управління і суду, участі війська у війні й укладання миру; обирав і скликав кошову старшину з кошовим отаманом на чолі. Січова Рада мала також деякі

господарські функції, розподіляючи поміж січ. куренями земельні та рибальські ділянки для спільного господарювання. Як орган прямого народовладдя, Січова Рада зберігала права кожного січового козака на участь в її зборах.

Січові стрільці – одне з найкращих регулярних формувань Армії УНР у 1917-1919 рр., яке мало різні форми організації: Галицько - Буковинський курінь січових стрільців, Осадний корпус січових стрільців, група січових стрільців. Брали участь у боротьбі з більшовиками, у 1918 р. – головна сила повстання проти влади гетьмана П. Скоропадського. Розформовані у 1919 р.

Скіфи (скіти, скоти) – загальна назва споріднених племен іраномовної групи, які жили у VII–III ст. до н.е. на території сучасної України в Північному Причорномор'ї.

Склавіни, склавени (гр. форма етноніму «слов'яни») – назва, яку вживали візантійські автори VI–VIII ст. стосовно західних слов'ян на відміну від антів (східних слов'ян).

Скоморох, скомороство – 1) за часів Київської Русі — блазень, мандрівний середньовічний актор при дворі князя, монарха, що розважав господаря та його гостей різними витівками, жартами, удаючи із себе дурника, штукаря; 2) заняття, професія скомороха.

Слобідські козаки – козацьке населення Слобідської України.

Слобода – поселення в Україні, населення яких звільнялося від феодалських повинностей і податків (тимчасово на 15–30 рр.).

Слобожанщина (Слобідська Україна) – історична область, територія якої охоплювала сучасну Харківську, частину Сумської, Донецької, Луганської областей України і частини Курської, Белгородської та Воронежської областей Росії.

Смерди – 1) селяни в Київській Русі взагалі, незалежно від їхнього соціального чи юридичного становища; 2) особи, феодальна залежність яких обмежувалась даниною.

Соборність (від «собор» – збори, з'їзд) – добровільне об'єднання людей на основі взаємної поваги і дружби, поважного ставлення до спільних духовних цінностей (національна ідея, цінності культури, гуманізму, релігії), ґрунтоване на високих почуттях; об'єднання зусиль громадян для досягнення життєво важливих спільних цілей. Це вільний союз людей, що об'єдналися незалежно від їх переконань та життєвих орієнтацій. Це стан моральної, духовної і політичної єдності нації в боротьбі за її суверенність і встановлення державності.

Соборна Україна – ідея і практичне об'єднання в одне державне утворення всіх етнічно-історичних українських земель. Постала водночас із християнством і час від часу набувала актуальності в релігійній чи світській формі, особливо в період феодальної роздробленості, чужоземного панування, церковного розколу. В різних тлумаченнях поставала в часи Хмельниччини, ліквідації Козацької держави, в концепціях «Руської трійці» та Кирило-Мефодіївського товариства. Вагомий внесок у розвиток ідеї соборності зробили М. Драгоманов, В. Антонович, М. Грушевський, В. Винниченко, В. Липинський, діячі українських політичних партій початку ХХ ст., ОУН.

Сотник – особа, що очолювала військову і адміністративно-територіальну одиницю – сотню у Гетьманщині у Слобідській Україні в другій пол. XVII–XVIII ст. Під час національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького 1648–57 рр. посада сотника була виборною. Обирався на козацькій сотенній раді й затверджувався полковою радою або радою генеральної старшини. З 1687 р. призначав полковник або гетьман, у 1734–50 рр. Генеральна військова канцелярія; у Слобідській Україні – царським урядом або місцевою московською адміністрацією. Після скасування гетьманства в 1764 р. призначав президент Малоросійської колегії.

Сотня – військова і заснована на ній територіальна одиниця. У XVI ст. з'явилися сотні реєстрових козаків, як підрозділи козацьких полків. У козацькому реєстрі 1649 сотні іменувалися або за назвою місцевості, або за йменням сотника. У Козацько-Гетьманській державі та на Слобідській Україні, сотня становила адміністративно-територіальну, судову й військову одиницю у складі полку. Сотні іменувалися за назвою міст та м-к, у яких перебував сотенний уряд. Кількість сотен у полках становила від 7 до 20. На чолі сотні стояв сотник, підпорядкований полковому урядові. Сотні пов'язані з столицями Гетьманщини (*Батуринська, Глухівська*) або гетьманськими маєтками підлягали безпосередньо гетьманові. Сотні існували також в охотницьких (*компанійських і сердюцьких*) полках, але їх організація мала суто військовий характер.

Соціалізація (лат. – суспільний) – 1) усупільнення приватної власності; 2) процес становлення особистості на основі засвоєння нею елементів культури та соціальних цінностей.

Соціалізація землі – усупільнення приватної власності на землю.

Соціалістичний реалізм (лат. *socialis* – суспільний, *real is* – дійсний) – унітарний, псевдохудожній напрям і метод радянської літератури, що сформувався під впливом натуралізму і так званої пролетарської літератури. Був провідним у мистецтві з 1934 по 1980 рік.

Соціальна революція – це радикальна зміна суспільного життя, спосіб переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої, більш прогресивної, корінний якісний переворот у всій соціально-економічній структурі суспільства.

Союз Визволення України (СВУ) – політична організація українських емігрантів з Російської імперії в Німеччині і Австро-Угорщині під час першої світової війни, яка вважала себе репрезентантом інтересів українців Російської імперії і намагалася, використовуючи війну Австро - Угорщини й Німеччини проти Росії, здобути самостійність України (конституційна монархія з демократичним устроєм, однопалатною системою законодавства). Більшість членів СВУ були соціалістами. Діяльністю СВУ керувала президія у складі О. Скоропис-Йолтуховського, В. Дорошенка, А. Жука, М. Меленевського (на початку СВУ очолювали Д. Донцов та М. Залізник). СВУ припинив свою діяльність 1 травня 1918 р.

«Спілка» (Українська соціал-демократична «Спілка») – одна з найвпливовіших соціал-демократичних партій України. Виникла на межі 1904-1905 рр. шляхом виходу фракції М. Меленевського з Революційної української партії. Заперечували необхідність національної програми і національної організації для українського пролетаріату. На початку 1905 р. увійшли на правах автономної організації до меншовицької фракції. У 1905-1907 рр. була однією з найвпливовіших і найчисельніших українських партій.

Сталінізм – різновид антидемократичного політичного режиму, який існував в СРСР з 1929 по 1953 рік і характеризувався наявністю однієї офіційної ідеології та правлячої партії, монополією держави на інформацію, централізмом управління і повним контролем держави над усіма сферами суспільного життя

Стан – група суспільства, що має закріплені законом права та обов'язки. Для станової організації, що зазвичай містить декілька станів, характерна ієрархія, виражена в нерівності їх становища та привілеїв.

Стрибог – бог повітряних стихій (вітру, бурі) у слов'янській міфології.

Струг – старовинне (гребне або вітрильне) дерев'яне судно, пристосоване для плавання по річках.

Студентське віче – форма політичної боротьби в Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Зібрання студентів, громадськості з метою засвідчення перед владою вимог, які відображають прагнення народу.

Суверенітет – повнота влади, незалежність держави від інших держав чи міжнародних об'єднань, що проявляється у праві вільно вирішувати свої внутрішні і зовнішні справи без стороннього втручання.

Суддя військовий – особа, яка відала судовими справами у Запорізькій Січі в ХVІ–ХVІІІст. Розглядав кримінальні і цивільні справи, проводив разом з військовим осавулом слідство і виносив вироки. У своїх рішеннях керувався нормами українського звичаєвого права і традиціями судової практики Козацької держави. Вироки судді затверджувались кошовим отаманом, а смертні – радою. Обирався на військовій раді терміном на один рік.

Суспільна думка – своєрідний спосіб існування суспільної свідомості у вигляді неофіційної масової свідомості соціальних груп, об'єднань людей, які пов'язані спільністю інтересів, в якому фіксується відношення до подій або явищ, суспільного життя. В повсякденному житті суспільною думкою вважають думку колективу (груп) про події та факти внутрішнього й зовнішнього життя, поведінку окремих членів колективу.

Суспільний лад – організація і діяльність суспільства, передбачені та гарантовані конституцією та законами.

Суспільно-економічна формація – історичний тип суспільства, цілісний «соціальний організм», що базується на певному способі виробництва. Одна із основних категорій історичного матеріалізму.

Т

Терористичний акт – застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення,

провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або не вчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою.

Територіальна громада – жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Тиверці – назва східнослов'янського племені (союзу племен), що займало територію між Дністром, Прутом і Дунаєм. З X ст. входять до складу Київської Русі.

«Товариство українських поступовців» (ТУП) – таємна понадпартійна політична і громадська організація українців Російської імперії, заснована в 1908 р. з ініціативи колишніх членів УДРП для координації українського національного руху в добу реакції після розгону II Державної Думи. ТУП очолювала рада, до якої входили М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, І. Шраг та інші.

Товмач військовий – службова особа у Запорізькій Січі XVI–XVIII ст., яка виконувала обов'язки військового перекладача і володіла мовами народів, з якими мали стосунки запорізькі козаки. Візував документи чужоземців, які проїжджали через Запоріжжя, виступав посередником між ними і Кошем. Зачитував і перекладав зміст дипломатичної кореспонденції, яка прибувала на Січ. В. т. нерідко виряджали як людину, яка знала іноземні мови, у розвідку до ворожого табору.

Токійський процес – суд над японськими військовими злочинцями, що проходив у Токіо з 1946 по 1948 рік.

Тоталітаризм (лат. – цільність, повнота) – система державно-політичної влади, яка регламентує усі суспільні та приватні сфери життя людини-громадянина і не визнає автономії від держави таких недержавних сфер людської діяльності як економіка і господарство, культура, виховання, релігія. Як правило, для тоталітаризму характерна відсутність демократичних свобод, насильство, терор

влади проти народу, наявність єдиної державної ідеології, обов'язковою для всіх громадян.

Тоталітарний режим – найбільш жорстка форма недемократичного режиму, що характеризується крайніми проявами авторитаризму.

Тотемізм – одна з первісних форм релігійних вірувань, для якої характерна віра в спільне походження і кровну спорідненість між даною родовою групою людей і певним видом тварин, рослин, рідше – тим чи іншим предметом або явищем природи.

Традиція (лат. *передача, оповідь*) – звичай, порядок, правила поведінки, які переходять з покоління в покоління.

Трансністрія – (з рум. – Задністрянщина) – адміністративно - територіальна одиниця на Південному Заході України (між Дністром і Південним Бугом), яку німецькі окупанти на підставі договору в Бендерах (30 серпня 1941 р.) віддали під тимчасове румунське цивільне управління.

У

Україна – назва, що означає країну й державу, населену українським народом. У писемних джерелах вперше згадується в Київському літописі під 1187 р.

Українізація – назва політики *коренізації* в Україні. У. була найважливішою складовою процесу національно-культурного відродження. Здійснювалася у вигляді запровадження української мови в освіті, пресі, театрі та інших сферах духовного життя, а також в адміністративному управлінні. У. як політика сприяла розвитку самосвідомості українського народу, передбачала підготовку і висування кадрів корінної національності. Була згорнута на початку 1930-х років у контексті боротьби з «українським буржуазним націоналізмом».

Українізація – тимчасова політика ВКП(б), що мала загальносоюзну назву коренізація – здійснювалась з 1923-го до 1933-го років в УРСР задля зміцнення радянської влади засобами запровадження української мови як державної мови республіки, в школі, пресі, культурній роботі, а також шляхом залучення українців в члени партії та органи влади.

Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) – незалежна православна церква в Україні та в українській діаспорі

Західної Європи й Північної Америки, що відродилася під час національно-визвольних змагань (1917-1921). На Першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі в Києві 14-30 жовтня 1921 р. проголошено три основні засади УАПЦ – автокефалію, соборноправність, українізацію.

Українська військова організація (УВО) – незалежна військово-політична організація, створена у 1921 р. для продовження збройної боротьби за українську державність. УВО створена колишніми командирами січових стрільців і УГА під керівництвом Є. Коновальця. На теренах УРСР практичну роботу проводив Ю. Тютюнник. На середину 30-х рр. фактично припинила свою роботу.

Українська галицька армія (УГА) – назва регулярної армії Західноукраїнської Народної Республіки. Після реорганізації УГА влилася в Армію УНР, залишившись майже самостійним формуванням.

Українська демократична партія (УДП) – перша ліберальна партія на Наддніпрянщині. Утворилася в 1904 р. у Києві. Лідери партії: А. Лотоцький, Є. Тимченко, Б. Чикаленко. У 1905 р. об'єдналася з УРП і утворила УДРП. За мету ставила здобуття Україною автономії у складі Росії на федеративних засадах.

Українська демократично-радикальна партія (УДРП) – ліберальна партія, яка виникла у 1905 р. на основі об'єднання УДП і УРП. Розпалася в 1908 р., а її члени утворили *Товариство українських поступовців*. Друковані видання газети «Громадська думка», «Рада», «Рідний край».

Українська повстанська армія (УПА) – збройне політичне формування, що діяло в Україні в 1942-1953 рр. *УПА* боролась за незалежність України, використовуючи політичні, ідеологічні та збройні методи боротьби.

Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) – українська політична партія, яка утворилась у грудні 1905 р. після розколу *РУП*. Під час революції 1905-1907 рр. вимагала автономії України, демократичних свобод, *націоналізації* землі. Члени партії визнавали марксизм, домагалися автономії України. Лідери:

В. Винниченко (голова), С. Петлюра, М. Порш. Партія брала участь у формуванні Центральної Ради та Директорії, ліві соціал-демократи у грудні 1917 р. відкололися від партії та підтримали радянську владу.

Українсько-російська угода 1654 р. – договір воєнно – політичного союзу, укладений гетьманом України Богданом Хмельницьким і московським царем Олексієм Михайловичем 27 лютого 1654 р.

Ультиматум – вимога, поставлена однією стороною (державою) іншій під погрозою. У разі невиконання – негайне застосування певних заходів впливу, аж до війни.

Універсали – адміністративно-політичні акти (про виступ у похід, про роздачу землі, про закріпачення селян), що видавалися кролями, гетьманами у Польщі в XV–XVIII ст., в Україні – в XVII–XVIII ст. В Україні гетьманські універсали військового характеру розсилались у полки, а земельні – оголошувались на площах і в церквах

Університет (з лат. сукупність) – вищий навчальний заклад, що об'єднує в своєму складі кілька факультетів, на яких навчання ведеться за певною спеціальністю.

Унітарна держава – єдина цілісна держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають статусу державних утворень і не володіють суверенними правами.

Унія (лат. «єднання») церковна – об'єднання кількох церков на певних узгоджених умовах; політична – об'єднання або угода між державами. В історії України виділяються Кревська унія 1385 р., Городельська унія 1413 р., Люблінська унія 1569 р. між Литвою і Польщею та Брестська (Берестейська) церковна унія 1596 р.

Урбанізація – процес перетворення міста у найвагоміший осередок проживання людей і центр зосередження та обміну культурних цінностей, утворення штучного середовища, протилежного природі.

Уряд – орган виконавчої влади в державі (зазвичай найвищий виконавчий орган). Його очолює глава держави (президент, монарх) або прем'єр-міністр (голова уряду, канцлер, голова ради або кабінету міністрів).

«Устав на волоки» – юридичний акт, прийнятий 1 квітня 1557 р. у Великому князівстві Литовському, яким регламентувалася запроваджувана в державі аграрна реформа.

Ф

Фандрайзинг (англ. fund – фінансування та Ф raise –добувати) – цілеспрямований процес залучення грошових коштів та ін. ресурсів (людських, інформаційних, матеріальних тощо), які організація не може забезпечити у ході власної самостійної діяльності та які є необхідними для реалізації, якогось конкретного проекту або своєї діяльності в цілому. Ф. є тристоронньою взаємодією між державою, бізнесом і громадянським суспільством із питань найраціональнішого розподілу ресурсів. Основні джерела фінансування: добровільні пожертви, державний бюджет, спонсори, кредит.

Фандрайзинг політичний (англ. fundraising – збір коштів) – процес залучення наявних і тих, що можуть бути мобілізовані, ресурсів (матеріальних, людських, інформаційних) для здійснення ефективної та результативної діяльності (виборчої, зокрема), які політичний лідер або партія не може забезпечити самостійно.

Фашизм – різновид політичного режиму, а також радикальна авторитарна імперіалістична політична ідеологія, характерними ознаками якої є сильний культ особи, мілітаризм, тоталітаризм, імперіалізм та ідея єднання та мобілізації нації та держави проти ворогів, ідея постійної війни й панування.

Федеративна держава – складна союзна держава, що містить державні утворення (республіки, штати, землі, кантони тощо), що наділені окремими суверенними правами та мають певну юридично визначену політичну самостійність.

Федерація (лат. – союз) – 1) форма державного устрою, союзна держава, що складається з державних утворень (республік, штатів, земель тощо), які мають певну політичну самостійність; 2) союз товариств або організацій.

Фейкова інформація – різновид інформацій, що має підробний, спотворюючий характер і спрямований на введення в оману об'єкта інформаційного впливу. Розміщення фейкова інформації може відбуватися шляхом створення фейкових сторінок в соціальних мережах, фейкового аккаунту, фейкового сайту.

Фемінізм – жіночий рух за зрівняння жінок у правах з чоловіками.

Феодал – монопольний власник земельного наділу (феоду), отриманого у вигляді пожалування за службу. Накопичення великої юридично закріпленої земельної власності в руках ф. поступово перетворило їх на керівну верству з власною ієрархією.

Феодальний спосіб ви виробництва (феодалізм) – переважно натуральний характер виробництва та особиста залежність основного виробника – селянина. Найбільшого розвитку набув у середньовіччі.

Фетишизм (франц. – «талісман, амулет, ідол») – одна із ранніх та більш примітивних форм релігійних вірувань; поклоніння предметам неживої природи – фетишам, які нібито наділені чудодійною силою. Яскравим прикладом фетишизму у сьогоденні є носіння різноманітних амулетів, оберегів, ідолів, тощо.

Філантропія – благодійність, дорога нужденним.

Фільварок (нім., польськ. – хутір) – назва великого панського маєтку, орієнтованого на ринок. Існував у Польщі й Великому князівстві Литовському.

Форма державного устрою – елемент форми держави, який характеризує внутрішню структуру держави, спосіб її територіального поділу, співвідношення держави як єдиного цілого з її складовими частинами, міру централізації та децентралізації державної влади.

Форма державно-територіального устрою – це елемент форми держави, який характеризує внутрішню структуру держави, співвідношення держави як єдиного цілого з її складовими частинами, спосіб територіального поділу державної влади, міру централізації та децентралізації.

Форма правління – спосіб організації державної влади, порядок утворення та діяльності державних органів, компетенція і взаємозв'язок між собою, а також взаємовідносини з населенням країни (ступінь участі населення в їхньому формуванні).

Форум – 1) у містах Стародавнього Риму площа, на якій відбувалися народні збори, влаштовувалися торги і здійснювався

суд; 2) громадський захід для обговорення глобальних проблем; 3) сайт, або програмне забезпечення для спілкування.

Фреска (з італ. свіжий) – розпис стін водяними фарбами по щойно накладеній штукатурці.

Функції держави – основні напрямки її діяльності, які виражають її сутність і соціальне призначення в галузі управління справами суспільства.

Х

Характерник – своєрідний духовний наставник, якого козаки шанували і дещо побоювались, хранитель традицій і таємниць бойового мистецтва запорозького козацтва.

Хартія прав людини – сукупність трьох міжнародних правових актів: Загальної Декларації прав людини, що затверджена і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 16 грудня 1966 р., та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 16 грудня 1966 р.

Хлібозатотівельна криза – небажання селянства здавати державі сільгосппродукцію за низькими закупівельними цінами. Роки кризи: 1925, 1927, 1928 рр.

Хлопомани – українська ліберальна інтелігенція, яка об'єдналася в культурно-просвітницьку організацію (громади). Ставили за мету зближення з селянством, вивчали його побут, звичаї, поетичну творчість українського народу. У 1863 р. у зв'язку з репресіями царизму діяльність х. та їхніх гуртків припинилася.

Хозари – напівкочові тюркомовні племена, що з'явилися у Південно-Східній Європі після гунської навали (IV ст.) і проіснували до XI ст. У другій половині VI ст. хозари підпали під владу Західнотюркського каганату, під яким були протягом століття.

Хозарський каганат. Після розпаду Тюркського каганату в середині VII ст. хозари створили Х. к., першу державну формацію на сході Європи. Верховним володарем Хозарського каганату був каган як релігійний зверхник, його заступником і фактичним правителем був цар-намісник бек. Найбільшого розвитку Х.к.

зазнав у VII ст., коли він оволодів Північним Кавказом, Приазов'ям, більшою частиною Східної Європи по Дніпро.

«Холодна війна» – термін, що означав загострення політичної та ідеологічної боротьби між США та СРСР і їх союзниками з соціалістичного (комуністичного) і капіталістичного таборів. «Х. в.» проводилася з часу закінчення другої світової війни до горбачовської «перебудови».

Холокост (Голокост) (гр. – «всеспалення») – систематичне переслідування і знищення європейських євреїв і циган нацистською Німеччиною і колабораціоністами протягом 1933-1945 років; геноцид єврейського народу в часи Другої світової війни, внаслідок якого загинуло до 6 мільйонів осіб. У ширшому розумінні, холокост – систематичне гоніння і знищення людей за ознакою їхньої расової, етнічної, національної приналежності, сексуальної орієнтації або генетичного типу як неповноцінних, шкідливих.

Холопи – 1) назва феодально залежних людей у Київській Русі, Московії і в Україні, вживана поряд із назвою челядь; 2) у середньовічній Польщі загальна назва феодально залежного селянства.

Християнство (від гр. Христос – помазаник божий, Месія) – одна з основних світових релігій. Християнство виникло в східній частині Римської імперії в середині I ст. Нині складається з великої кількості течій і напрямків, основні з яких три – католицизм, протестантизм, православ'я.

Хронологія – послідовність історичних подій у часі.

Хутір – індивідуальне поселення, господарський осередок, який складався переважно з однієї або кількох житлових і господарських споруд.

Ц

Цензура – контроль влади за змістом і розповсюдженням інформації, друкованої продукції, музичних і сценічних творів, творів образотворчого мистецтва, кіно-, фотоматеріалів, передач радіо і телебачення, веб-ресурсів, у деяких випадках – також приватного листування, з метою обмеження або недопущення

поширення ідей і відомостей, визнаних владою шкідливими, небажаними для неї або суспільства в цілому.

Централізм – система управління, керівництва, при якій місцеві установи, органи підпорядковуються вищим, які, у свою чергу, підпорядковуються центру.

Центральна Рада – загальноукраїнський громадсько-політичний центр, згодом трансформований у вищий законодавчий орган України у формі демократичного багатопартійного парламенту. Ц. Р. утворилася 3-4 березня 1917 р. з представників різних політичних, громадських і культурних організацій України. Влітку 1917 р. нараховувала у своєму складі 792 члени, головою був обраний М. Грушевський. Свою діяльність Ц. Р. втілила в чотирьох Універсалах.

Центризм – політична позиція, що займає середнє положення між крайніми політичними платформами.

Церква(від гр. – Божий дім, Господнє місце) – 1) споруда храму для відправи богослужінь; 2) релігійна організація *духовенства* та віруючих, яких об'єднує спільність обрядів та догматів; 3) ієрархія служителів культу.

Цех – 1) в епоху середньовіччя об'єднання ремісників однієї спеціальності, які проживали в одному місті; 2) основний виробничий підрозділ промислового підприємства.

Цивілізація – соціокультурна система, яка охоплює соціально-економічні умови життєдіяльності суспільства, етнічні, релігійні його основи, ступінь гармонізації людини й природи, а також рівень економічної, політичної, соціальної й духовної свободи особистості.

Ч

Челядь – 1) у Київській Русі назва залежного населення (холопи, закупи, смерди та ін.); 2) в Україні челяддю називали також наймитів козацької старшини.

Червона гвардія – озброєні робітничі загони, які виступали на підтримку більшовиків. Використовувалися більшовиками як збройне опертя при захопленні влади під час громадянської війни в Україні. Стали ядром Червоної Армії.

Червоне козацтво – збройне формування радянського уряду України. Брало участь у боротьбі проти Центральної Ради, айстро -

німецьких окупантів, військ Директорії та Денікіна. Одним з керівників був В. Примаков. По закінченні громадянської війни на деякий час залишалися окремою одиницею у Червоній Армії.

Чинш – фіксована плата в грошовій або натуральній формі за користування земельним наділом.

Чиншові селяни – категорія особисто вільних селян в *Речі Посполитій*, які були позбавлені земельної власності та за безстрокове спадкове користування землями *держави або феодалів* платили податок – чинш і відбували різні повинності.

«Чорносвитники» («сірі піджаки») – умовна назва піхотних підрозділів Червоної Армії, які були сформовані з цивільного населення окупованих територій після їх звільнення. В бій вводились непідготовленими, без належної амуніції та зброї. Найбільш масово використовувались у 1943 – 1944 роках під час форсування Дніпра.

Чортківська офензива – це наступ УГА на поляків, який почався 7 червня 1919 р. У результаті нього було звільнено частину ЗУНР.

Чортомлицька Січ (Стара Січ, Базавлуцька Січ) – одне з укріплень Запорізької Січі, яке наприкінці XVI – на початку XVIII ст. існувало на острові Чортомлик або Базавлук. Існувала Чортомлицька Січ з 1593 по 1709 р., коли за наказом Петра I було її зруйновано.

Чумаки – українські візники, які в XV – середині XIX ст. займалися чумацтвом.

Чумацтво – торгово-візницький промисел, поширений в Україні у XV – середині XIX ст. Основним транспортним засобом чумаків були мажі – пароволові або четвероволові вози. Для безпеки чумаки об'єднувалися у валки, які очолювали отамани. Своє існування чумацтво припинило у другій половині XIX ст.

III

Шарварок – додаткова, крім панщини, повинність в Україні у XV – XVIII ст. Повинність складалася з роботи селян на

будівництві, ремонті шляхів, мостів, гребель, панських осель тощо. Розмір *ш.* не був постійним і становив 24 робочих днів на рік з селянського двору. На Лівобережжі *ш.* були скасовані внаслідок визвольної війни, а на Правобережжі – після реформи 1861 р.

Шістдесятники – назва нової генерації радянської та української національної інтелігенції, що ввійшла у культуру та політику в СРСР в другій половині 1950-х – у період хрущовської «відлиги» (десталінізації та деякої лібералізації) і найповніше себе творчо виявила в першій половині 1960-х років (звідси й назва).

Шкільна драма – жанр латино мовної релігійної драматургії, що виник на межі XV–XVIст. в країнах Західної Європи. В Україні шкільна драма поширилась (через Польщу) у XVII–XVIIIст., створювалась викладачами та учнями духовних (братських) шкіл. Основна її віршова форма – силабічна, писана українською книжною мовою.

«Шлях із варягів у греки» – торговельна магістраль між Балтикою (варягами) і візантійськими землями («греками») доби Давньої Русі. Через Дніпро зв'язував Прибалтику з Причорномор'ям.

Шляхта – привілейований панівний стан у Польщі й Литві та на загарбаних ними в XIV-XVIII ст. українських та білоруських землях.

Шляхта (польськ. *благородний*) – дрібнопомісне дворянство(в середні віки –лицарство).

Шовінізм – агресивна форма націоналізму, проповідь національної виключності, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації.

Шокова терапія» - комплекс радикальних економічних реформ спрямованих на оздоровлення економіки держави і виведення її з кризи. До таких реформ відноситься моментальна лібералізація цін, скорочення грошової маси і приватизація збиткових державних підприємств.

Ю

(ЮНЕСКО) Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури створена 16 листопада 1945 року. ЮНЕСКО – це міжнародна організація, спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй, яка при співпраці своїх членів-держав у галузі освіти, науки, культури сприяє ліквідації неписьменності, підготовці національних кадрів, розвиткові національної культури,

охороні пам'яток культури тощо. Головний осередок ЮНЕСКО знаходиться в Парижі.

Я

Ядерне нерозповсюдження – принцип діяльності держав, що підписали Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (1968), тобто неможливість передавати будь-кому ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої, а також контролювати їх прямо чи опосередковано, жодним чином не допомагати, не заохочувати і не спонукати певну державу, що не володіє ядерною зброєю, до виробництва або придбання будь-яким іншим чином ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв. Згідно з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї (п. 3 ст. IX), «державою, що володіє ядерною зброєю, є держава, яка створила і підірвала ядерну зброю або інший ядерний вибуховий пристрій до 1 січня 1967р.».

Ядерний шантаж – загроза застосування розщеплюваних матеріалів із метою змусити шантажованого державного чи недержавного учасника глобальної політики вчинити певні дії, вигідні шантажисту. Може полягати у погрозах: 1) підриву бомби (термо)ядерної; 2) розпилення радіаційно-небезпечних матеріалів – відпрацьованого ядерного палива та/або радіоактивних відходів («брудної бомби»). І-й тип Я.ш. передбачає погрозу (термо)ядерного вибуху з боку «ядерної держави». II-й тип Я.ш. полягає у погрозі довгострокового радіаційного зараження біосфери та території терористичними чи злочинними організаціями або особами

Язичництво, поганство (лат. *paganus* – «селянин; язичник») – будь-яка політеїстична релігія, пантеїстичні, а також генотеїстичні вірування, світоглядні системи з погляду монотеїстичних релігій

(наприклад, християнства, ісламу). Боги язичництва уособлювали сили природи, вшановувалися також демони, духи тощо. На основі язичництва складалася своєрідна духовна культура у давніх слов'ян. У сучасній науці слово «поганство» є лайливим по відношенню до не монотеїстичних релігій, яка служила ринком і була місцем проведення народних зборів у Стародавній Греції.

Ярлик (від тюрк. – указ) – у період монголо-татарського іга на Русі – письмові документи, які видавались ординськими ханами підлеглим руським князям як на велике, так і на удільне князювання. Я. підлегли ханам князі отримували в Золотій Орді.

Ярмарки (дослівно – щорічний ринок) – регулярний торг широкого значення; базар, регулярно, періодично організовуваний в традиційно визначеному місці; сезонне розпродування товару одного чи кількох видів. Ярмарки – це основні центри формування національного ринку, основна ознака складання внутрішнього ринку. Торги й базари з'єднували в основному виробників і споживачів міста і села. Ярмарки, на відміну від них, зв'язували між собою різні регіони України.

Ярмарки контрактів – ярмарки, на яких укладалися контракти на гуртову купівлю-продаж ремісницьких, пізніше промислових виробів, сільськогосподарських продуктів, на продаж, купівлю та оренду поміщицьких маєтків, а також оформляли кредитні операції, родинні справи поміщиків, пов'язані з майном тощо. В Україні я. к. існували з кінця XV ст.

Ясир (тур. – бранець) – полонені, бранці, яких захоплювали турки й татари під час нападів на українські, російські та польські землі. Полонених продавали в рабство на невольничих ринках Кафи (Феодосії) та інших міст.

Наукове видання

Гудзь Віктор Васильович
Карвасовська Олена Володимирівна
Ситник Олександр Миколайович

ДОВІДНИК ІСТОРИЧНИХ ТЕРМІНІВ

В авторській редакції

Відповідальний за випуск С. Л. Рева

Підписано до друку 10.07.2019 р.
Формат 60×84^{1/16}. Папір офсетний. Друк ксерографічний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 7.3.
Наклад 300 прим. Зам. №07-19

ТОВ «Видавництво «Лідер»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК №4224 від 08.12.2011 р.
61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 12
тел. (057) 758-77-75